بسم الله الرحمٰن الرحيم

محڪريءَ جا مضمون

ليکڪ:

جي. ايم محڪري

سنڌيڪار:

حبيب سنائي

ڊجيٽل پبلشر:

وائيس آف سنڌ

www.voiceofsindh.cjb.net

سنڌيڪار جي اي ميل: sanaihabib@yahoo.com

هن ڪتاب کي ڪنهن به ٻي ويب سائيٽ ۾ ڏيڻ کان اڳ ۾ ”وائيس آف سنڌ“ (www.voiceofsindh.cjb.net) جو حوالو ڏيڻ ضروري آهي.

رابطي لاءِ: editor@voiceofsindh.cjb.net

19 آڪٽوبر 1908ع تي بنگلور ۾ جنم وٺندڙ ڊاڪٽر جي ايم مهڪري صاحب ورهاڱي کان ڪجهه سال اڳ نوڪريءَ سانگي سنڌ ۾ اچي ورسيو هو. هن صاحب انگريزي زبان ۾ سنڌ جي حوالي سان ڪيترا مضمون ۽ ٻه عدد ڪتاب لکيا آهن، جن مان هڪ ڪتاب Sorrows of Sindh ڇپيل آهي. محمد ابراهيم جويي صاحب سندس ڪيترن مضمونن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي. جيڪي ”محڪري جا مضمون“ نامي ڪتاب ۾ شامل آهن. چند سال اڳ هيءُ صاحب فوت ٿي چڪو آهي. سندس مذڪوره ڪتاب اڻ لڀ آهن. ۽ نئون نسل هن جي عاليشان ويچارن کي پڙهڻ کان محروم آهي. هن جا هيٺيان مضمون مون ڪافي سال اڳ ترجمو ڪيا هئا ۽ اڪثر ماهوار ڪينجهر حيدرآباد ۾ ڇپيا هئا. انهن جي افاديت کي ڏسندي ڪين آئون هن ننڍي اليڪٽرانڪ بڪ ۾ پيش ڪريان پيو. اميد ته نئون نسل انهن کي پڙهندو ۽ ڪارائتين ڳالهين کي هينئي سان هنڊائيندو. ۽ انهن جي روشنيءَ ۾ سنڌ کي خوشحال بنائڻ جا جتن ڪندو.

(مترجم)

فهرست

1. سنڌي ڪلچر جي شعوري واڌ ويجهه : سنڌي نوجوانن جو فرض
2. سنڌي ڪلچر جي شعوري واڌ ويجهه : سنڌي نوجوانن جو فرض ۽ دانشورن ڪي چتاءُ
3. قرارداد پاڪستان - خودمختيار ۽ آزاد رياستن وارو ملڪ
4. گانڌيءَ جي طاقت جو راز
5. سنڌي هاڪاريت - آئيندي جو آسرو
6. خلق ئي تہ سنڌ آهي
7. نوجوانن جو پنهنجي سنڌ ۾ ايمان

سنڌي ڪلچر جي شعوري واڌ ويجهه _ سنڌي نوجوانن جو فرض

فليندر جي ڀنين ۾،
قطار در قطار،
پست جا قول لڏي لمي رهيا آهن؛
اسانجي جاءِ، ٽُنهن جو نشان،
ڪليل آسمان ۾ ڳائيندڙ پکي اڏري رهيا آهن؛
بندوقن جي گجگوڙ ۾،
ورلي ڪو پيو آواز ٻڌجي تو........
........اسان پيار ڪيو، اسان کي پيار ڪيو ويو،
۽ هاڻي اسين
فليندر جي ڀنين ۾ پيل آهيون،
جتي پوڪيل پست جا قول لڏي لمي رهيا آهن.
ڪرنڌڙ هٿن مان
اسين مشعل کي اڇليون پيا،
مظبوطيءَ سان ان کي پڪڙيو؛
دشمن ڏي نياپو نيو:
اسين فليندر جي ڀنين ۾ پيل آهيون
جتي پست جا قول لڏي لمي رهيا آهن.

پهرئين مها ڀاري لڙائيءَ ۾ مئل ڪنهن ماڻهو جي قبر مٿان اهي فليندرز وارا پست جا ڦول لڏي لمي رهيا آهن. انهيءَ لڙائي هلندي هڪ جنگي سرجن ڪئپٽان اتساهجي مٿيون پهريون ۽ آخري لازوال سٽون سرجيون. انهن سٽن ۾ ڏنل فليندرز جي پست جي گلن وارو استعارو شهادت جي سوچيل سمجهيل شعوري علامت طور استعمال ڪيو ويو آهي.

اشعور کي شعور ۾ بدلائڻ ئي تخليقي عمل آهي.

اڻ ڳڻيو وقت گذري چڪو آهي بغير پنهنجي قدر ۽ قيمت جي ڪٿ جي. فليندرز ۾ پست جا گل ڦٽا ۽ ڦٽي رهيا آهن، ڇڻي ويا ۽ ڇڻي رهيا آهن. ائين ماڻهو - ڪلچر جا تخليقڪار - آيا ۽ ويا، ۽ زندگيءَ جي هر رخ ۾، پنهنجي ڪرت ڪان اڻڄاڻ هوندي، ڪلچر جنمي ويا. شايد ڪيترن ئي اهو ئي ڀانيو هوندو ته هو ائين ئي بس پنهنجو جيون گهاري رهيا آهن - مختلف مسئلن کي منهن ڏيندي، زندگي متعلق مختلف ويچارن ۽ فلسفن جي صحيح توڙي غلط رهنمائي هيٺ بيجا جهد پٽيندي - جڏهن ته هنن جو پر خلوص ٿهڪ به درد رتو آهي ۽ سندن گيت الميه ويچارن سان ڀريو پيو آهي.

گهڻيون ٽڻيون انساني حاصلاتون، ٻين هنڌن جيان، هت به، ماڻهو ۽ فطرت جي مختلف نوع جي للڪارن جو غير شعوري موٽ آهن.

انهن للڪارن سان رابطي، تڪرار ۽ ٽاهه جي نتيجي ۾ سنڌي ڪلچر جڙيو آهي ۽ ان جي پست جا گل غير ارادي يا غير شعوري طور ڀورجيا آهن.

سنڌ سان همدردي رکندڙ ڪوئي ماهر سماجيات يا ماهر علم الانسان جلد ئي انهن ماڻهن جي سرهي سار ۾ محو ٿي ويندو، جن جي ڪرندڙ هٿن مان غير شعوري، مشعلون اڇلايون ويون، ۽ تن کي ايندڙ نسلن هٿن ۾ جهلي نه صرف جاءِ جي نشاندهي ڪئي پر پيغام به پڄايو آهي، ته اڇو ۽ اچي سنڌ ۾ ڪنهن جنت جي اڏاوت ۾ حصيدار بنجو. اهو سڀ جو سڀ غير شعوري به ڪين هو.

پٺائيءَ جي ڪاوشن جي سيڪيولر اپياس مان اهو وائکو ٿيندو ته ان وقت جي جهيڙن ۽ جنگين سان مرضيل سنڌ ۾ هن يگاني شاعر، بندوقن جي

گجگوڙ ۾ ايامندڙ جنگي ميدان مٿان ڳائيندڙ پکين جيان هل ۽ هيبت کان بالاتر ٿي، ڳيچ ڳاتا - نڪي ڪُرڪيو، نڪو رنو ۽ نہ ئي پٺ پاراتو ڏنائين - رڳو ڳيچ ڳاتائين. اهو تخليقي ورثو اڄ بہ جيئن جو تيئن آهي. البت جهيڙن ۽ جنگين ۾ استعمال ۾ ٿيندڙ بندوقن جي گجگوڙ ۽ نفرت ويسر جي تهن ۾ دٻجي ويئي آهي.

سنڌ ۾ انگريز راڄ جو اهو وڙ آهي، جيڪو ڳائبو رهبو، تہ ان دور ۾ سنڌ جاگيرداري ٻنڌڻ مان نڪري جديد سيڪيولر ۽ جهموري دور - ويچار ۽ ضمير جي آزاديءَ جو دور - ۾ داخل ٿي ۽ ڪيترن سنڌين، سنڌي ڪلچر ۾ شعوري واڌاري واري گهرج کان آگاهي ماڻي. ان کان علاوه گهڻن ٽڻن پٽائي جي آسن ۽ اميدن پري شاعريءَ جو گهرو اڀياس ڪرڻ شروع ڪيو.

ڪن مرزا قليچ ببيگ جيان، سنڌ ۾ ٻين خطن جي عالمن کي متعارف ڪرايو. ڪارونجهر جي مورن - جي ناپيد ٿي رهيا آهن - جي موجودگيءَ ۾، ڊاڪٽر گربخشاڻي ۽ ڊاڪٽر دائود پوٽي ۽ اهڙن ٻين عالمن شعوري سرگرمي ذريعي پنهنجي ٻي بها ويچارن سان سنڌ ماتا کي واسي ڇڏيو.

بهرحال مڪمل شعوريت جو سورج سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽيءَ جي قيام کان پوءِ ئي اڀريو.

ققنس پکي جيان، جيڪو پنهنجي ئي رک مان پيدا ٿيندو آهي، اياز جهڙو بي بدل شاعر پيدا ٿيو. جو اشعور کي شعور ۾ تبديل ڪرڻ واري ڪرت ۾ جنبي ويو.

جي ايم سيد، سندس سياسي نقطي نظر ۽ عمل کي ڇڏي ڪري، محسوسات جي حوالي سان ۽ جويو صاحب پنهنجي ويچارن جي حوالي سان سنڌ جا اوتار بنيا. ان کان علاوه پيرحسام الدين راشدي، ڊاڪٽر بلوچ، سنڌ متعلق ڄاڻپ جا پهاڙ بنيا. سنڌ کي رڳو اٺ گاڏيون هلائيندڙ جي سر زمين سمجهندڙ نندي ذهنيت وارن، آهستگيءَ سان مادر وطن سنڌ جي تعليمي، ڪلچري ۽ روحاني وڏائي کي ڄاتو.

هاڻي هي پيرسن پاسبان وطن مشعلن کي متي اچلائي رهيا آهن تہ جيئن اينڌڙ نسل، تن کي اجان بہ متيرو جهلين. پهرئين مهاڀاري لڙائي هلندي جرمنن، فرينچ فوجن جو گهيرو سوڙهو ڪيو هو، تڏهن جي فرينچ فوجي ڪماندر مارشل فوچ پنهنجي مرڪز کي هيٺيون پيغام ڏنو:

”منهنجي ساڄي پاسي وارو لشڪر ختم ٿي رهيو آهي ۽ کاٻي پاسي وارو بہ متجي رهيو آهي. مرڪز جي ڪارڪردگي چڱي آهي. صورتحال بهترين. آئون حملي لاءِ تيار.“

ان پيغام رواني ڪرڻ کان پوءِ، همراهہ سوچي سمجهي، جان جي پرواهہ نہ ڪندي زورائتو حملو ڪيو ..... ۽ فرانس بچي ويو. سنڌي جوانن طرفان جهالت تي اهڙا ئي حملا، سنڌ کي بچائي سگهن ٿا.

سنڌي ادبي بورڊ، سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي ۽ ٻين چاتل توڙي اڻچاتل عالمن رڳو ايترو ڪيو آهي تہ اشعور کي شعور ۾ تبديل ڪندا رهيا تہ جيئن سنڌي پنهنجي وساريل ڳڻن ۽ ڪلچر کي ٻيهر چاڻي وٺن.

”اهڙو وڻندڙ مجسمو تو ڪيئن گهڙيو!“ ڪنهن مائيڪل اينجلو کان پڇيو. ”اهو مجسمو تہ اڳ ۾ ئي پٿر ۾ موجود هو، مون تہ صرف پٿر جي غير ضروري حصن کي متايو آهي.“ ان اعلىٰ فنڪار جواب ۾ چيو.

سنڌ جي عظيم مجسمي مان جهالت واري کي حصي کي ڪڍڻ جي اشد ضرورت آهي.

سنڌي ڪلچر – ناچ، موسيقي،شاعري ۽ ٻيا سنڌ جا فن – اسان وٽ موجود آهن – جيئن ايچ ٽي سورلي پنهنجي ڪتاب Shah Latif of Bhit ۾ چاڻايو آهي. (جيئن هڪ عظيم انگريز ايڊورڊ پٽجيرالڊ، عمرخيام کي، ٻي دنيا کي فيضياب ڪرڻ لاءِ ڳولي لڌو، ۽ اهڙي طرح هڪ ٻي عظيم انگريز ييٽس ٽيگور کي عالم ۾ پڌرايو، تهڙي طرح وري هڪ ٽئين انگريز ايچ ٽي سورلي ڀٽائيءَ کي سچي دنيا لاءِ ڳولي لڌو.)

هاڻي اهو سنڌي نوجوانن – مردن توڙي زائفائن – تي ڇڏيل آهي تہ هو، ستن فنن مان ڪنهن هڪ کي ذريعو بڻائي، سوچي سمجهي، شعوري طرح،

بدحال، وهمن وسوڙيل ۽ جهالت جي قيد خاني جي باندين آڏو نہ رڳو سنڌ جي ماضي کي چٽو ڪن، پر ساڳئي وقت ”نئين سنڌ“ جي نقشگيري ڪن.

رڳو سنڌ جي ماضي کي محفوظ ڪرڻ ڪافي ڪونهي. اها سرگرمي آرڪيالاجي سڏجي ٿي. ۽ پڻ حال جي سار سنڀال بہ ڪافي ڪانهي - جنهن ڪرت کي ٽيڪنيڪي اصطلاح ۾ ڪنزرويشن بمعنیٰ حفاظت ڪوٺجي ٿو. اهو تمام ضروري آهي تہ اڄ کان ئي سنڌ جي مستقبل تي سوچڻ گهرجي - اڄ کان پوءِ ويهن سالن جي سنڌ تي؛ سو سالن کان پوءِ واري سنڌ تي؛ پنج صديون پوءِ واري سنڌ تي - اهو ئي تخليق جو ڪارج آهي.

اکيوٽ يا ڪوتاهہ نظريءَ نہ پر وسيع النظريءَ اڄ جي عظيم گهرج آهي.

راڻي الزبيٿ- I کي پنهنجي پوڙهن ۽ سياڻن مشيرن اها صلاح ڏني تہ مابدولت راڻيءَ کي گهرجي تہ جبرالٽر جا ويران ٽڪر، مالٽا جو ٻيٽ، گڊ هوپ واري راس، بمبئي جو ٻيٽ، سنگاپور وارو پوسلي بندر، هانگ ڪانگ وارو پهاڙي ٻيٽ، پنهنجي سلطنت جي گهيري ۾ آڻي ۽ باقي ڪجهہ ٻي دنيا لاءِ ڇڏي ڏي.

هڪ سو سالن کان پوءِ اهي ماڳ انگريز سامراج جا بنياد ثابت ٿيا.

۽ ائين سنڌي نوجوانن کي ايندڙ وقت لاءِ سوچڻو پوندو ۽ کين پاڻ کان پڇڻو پوندو تہ انهن کي نئين سنڌ جي اڏاوت جاگيرداراڻہ ، صنعتي ۽ قبائلي بنيادن مان ڪهڙي بنياد تي ڪرڻي آهي؟

ان سوال جي جواب ۾ ئي سنڌو ماتا جي سرهائي سمايل آهي.

(سنڌ ڪواٽرلي تان ورتل)

سنڌي ڪلچر جي شعوري واڌ ويجهه ـ سنڌي نوجوانن جو فرض ۽ دانشورن کي چتاءُ

”نئين سنڌ“ جو تصور نرو تصور ئي رهندو، جيستائين اٿل ۽ روشن حقيقتن کي ميڻيندي اهڙا قدم نه ٿا کنيا وڃن، جهڙا نالي ماتر سنڌي دانشورن جڏهن ڪراچيءَ کي سنڌ کان ڌار ڪيو پئي ويو يا جڏهن قومي اسيمبليءَ ۾ سنڌين کي اٽن جا جت پئي ڪوٺيو ويو هو، تڏهن پنهنجي عمل جو يا سرگرميءَ جو حصو ڏاهيا هُئا.

سنڌين جي موٺ پاٽيءَ جي گجي نه هُئي، پر ڪلچري ۽ دانشورانه هُئي. جهڙي نموني گوکلي پونا ۾ خادمين هند سيا جو قيام وڌو ته جيئن هندستان جي ڪلچري، سماجي ۽ سياسي طور خدمت ڪري سگهجي، اهڙي ئي نموني، پوءِ محدود مقصد هوندي ۽ ننڍي پيماني تي سهي، ان وقت سنڌ ۾ ڪوششون ٿيون. ڊاڪٽر دائود پوٽي جهڙن عالمن پنهنجي ماٺ ميٺ وارين سرگرمين مان ثابت ڪيو ته اهي گهٽ ڪين آهن.

هڪ اهڙو به دور آيو جو رڳو سنڌ جو نالو وٺڻ به حرام ٿيو. اگر ڪنهن خط جي لفافي تي سنڌ لکيو ٿي ويو ته اهو خط واسطيدارن تائين پڳو نٿي. اهڙي دور اندر گوڙ گهمسان کان پاسيرو ٿي، سنڌين ان نانءُ کي پنهنجي سڃاڻپ جي مهر بنايو. ان وقت جي حوالي سان اها ڪا وڏي حاصلات نه هئي پر پوءِ به ان اذتيناڪ للڪار کي چڱي موٺ هئي.

اها موٺ قياسي نه پر عملي موٺ هئي. نه ئي اها جوشيلي يا جذباتي هئي، پر اها مستقل ۽ دانشورانه موٺ هئي. اها صابڻ جي گجي يا ڦوڪٽي جيان نه هئي، پر انساني عقل جي صورت هئي.

ان وقت کان وٺي، ڪافي تخليقڪارن، خاص ڪري ڪهاڻيڪارن ڪافي حد تائين پنهنجي لکيتن ۾ سنڌ جي تهذيبي صورت کي نروار ڪرڻ شروع ڪيو آهي. اها سنڌ جي محدود پيماني واري نشاط ثانيه يا نئين

جاڳرتا هئي. بهرحال اهو صاف واضح ڪجي ته جيستائين سنڌ ۾ وچولو طبقو مناسب مقدار ۽ ڪيفيت ۾ نه آهي، تيستائين سنڌي ڪلچر ڪي جياري ۽ اياري نٿو سگهجي.

هاڻوڪي سنڌ اندر وچولي طبقي جي کوٽ جو هڪ سبب سنڌي مسلمانن ۾ موجود مقدر پرستي آهي. جيستائين ان کي سوچي سمجهي يا شعوري طرح ختم نٿو ڪجي، اوسيتائين سنڌي سماج نٻل ۽ مرضيل رهندو.

ڪنهن به آزاد سماج ۾ مظبوط ۽ منظم وچولي جي غير موجودگي ائين آهي، جيئن ڪنهن انساني جسم ۾ ٽنگون، ٻانهون ۽ مٿو هجي، پر ڌڙ ۽ ڪرنگهي جو هڏو نه هجي. ورهاڱي کان اڳ، سنڌي هندو، ڌڙ ۽ ڪرنگهي جي هڏي وارو ڪارج ادا ڪندا هيا.

هاڻ نه رڳو اشعور کي شعور ۾ منتقل ڪرڻو آهي. پر ساڳئي وقت تاريخ جي شاگردن، شاعرن ۽ ڪهاڻيڪارن سان گڏ اقتصاديات ۽ سماجيات جي شاگردن کي وچولي طبقي کي سگهاري بنائڻ لاءِ رٿا رٿڻي آهي، جو ته بغير ڪنهن طاقتور وچولي طبقي جي، ڪوبه سماج هن آزاد دنيا ۾ ٺلهو بيهي به نٿو سگهي، ڇاڪاڻ ته ڪرنگهي وارو هڏو ته موجود نه هوندو، باقي مٿو ۽ ٽنگون ڪافي ڪونه آهن.

برطانيه جي تاريخ (جا اڄ به آزادي ڪانپوءِ به، هندستان ۾ خاص ڪري ان لاءِ پڙهائي ٿي وڃي جو ان ۾ مستحڪم سياسي جهموريت جي ارتقا جو مرحلي وار احوال ڏنل آهي) پڙهڻ مان پتو پوي ٿو ته ڪيئن نه هيءُ ننڍڙو انگلستان، وچولي طبقي جي طاقت جي روز تي عظيم برطانيه بنيو.

اميرن ۽ غريب هارين وچ ۾ هلندڙ جهيڙن ۽ جهٽن جڏهن گلن جي جنگ جي صورت ورتي، تڏهن انهن اميرن جا خزانه ختم ٿي ويا پر سندن توبخانه پريل رهيا.

هينري ستين گادي نشين ٿيندي ئي اميرن کان توبخاني رکڻ وارو حق کسي ورتو ۽ انهن به اهو ڄاتو ته بغير خزاني جي توبخانو به ڪا چڱي وٿ ڪانهي. ۽ پوءِ هينري ستين، رٿا تحت ريڙهيون پائيندڙ وچولي طبقي ۽ وڻجارن

ڪي مظبوط ڪرڻ شروع ڪيو. ڪانئس پوءِ گهڻيون شاديون ڪندڙ هينري ائين پاڻ کي سدا سجيل سهاڳ جي سيج تائين محدود نہ رکيو پر هر ممڪن ڪوشش وٺي انگليند جي وچولي طبقي جي شعوري اڏاوت جاري رکي. ايتري تائين جو هن باقي يورپ سان انگليند جي روحاني رابطي کي ٽوڙي وڌو تہ جيئن آزادانہ نموني ۾ اقتصادي اوسر ٿي سگهي. سندس ڌيءَ راڻي ايلزبيٿ – I تہ پنهنجي پيءُ کان بہ رتيون وڌيڪ ثابت ٿي. هوءَ بستري تي تہ ڪڏهن بہ اڪيلي نہ ستي. پر تخت تي ٻي جي شراڪت نہ قبوليائين. جن درٻارين بستري ۽ تخت جي حد بندين کي نہ ڄاتو، سي مت موڙهيا قيدخاني ڏي راهي ٿيا. تخت جي سرگرمي اها هئي تہ بدحال ۽ پوڙهن صلاحڪارن جي دانشمندانہ سفارش تي جبرالٽر، گدهوپ واري راس، سنگاپور ۽ هانگ ڪانگ تي قبضو ڪري ڦهلجندڙ انگريز سلطنت جو بنياد واپار ۽ ڪامرس جي ٿنين تي وڌو ويو. اهڙي صورتحال ڏسي نيپولين اڪثر ڪرڪندو هو تہ ”اها دڪاندارن جي قوم انگريز.“ ياد رهي تہ انهيءَ قوم کيس سينٽ هيلنا اُماڻيو هو، جتي سندس زندگيءَ جون آخري گهڙيون گذريون.

نہ رڳو شاعر، ڪهاڻيڪار بلڪ گهڻو ڪري دڪاندار ئي سماج جو ڪرنگهو هڏو هوندا آهن. جيئن آزاد دنيا سماجن ۾ پرکي سگهي ٿو.

ٻي مها ياري لڙائي دوران ايران ۾ وچولو طبقو نہ هئڻ جي برابر هو. انهيءَ حوالي سان ونسٽن چرچل، اُتان جي حالتن کي چئن لفظن ”خوشحال تهران – بدحال ايران“ ۾ چٽيو هو.

هو اهڙي راءِ جو اظهار سنڌ متعلق ڪري پئي سگهيو، پر ان وقت سنڌ اندر هڪ مظبوط وچولو طبقو موجود هو، جيڪو هاٽي ڪلچرل سنڌ اندر ٿيو ملي. جيستائين ڪلچرل سنڌ، وچولي طبقي جي شعوري اڏاوت جي مطلق گهرج جي شعور کان وانجهيل رهندي، اوسيتائين اتان جو سماج بغير ڏڙ وارو رهندو. سنڌ جي اصل ڪلچر يعني موهن جي دڙي واري سنڌ تي هڪ نظر وجهڻ سان اهو پڌرو ٿئي ٿو تہ سنڌ جي ڪلچر جو بنياد واپار ۽ ڪامرس تي پيو آهي، نڪي يڪتاري يا دهل تي. پراچين سنڌ جا وڻجارا ۽

سياح ايترا تہ ڇاتل سڃاتل هئا، جو هڪ هزار هڪ راتين واري ڏند ڪٿا جو سياح بہ سنڌ باد سيلاني سنڌيو ويو.

اسان کي موهن جي دڙي جي زوال کان وٺي سڪندر اعظم جي ڪاهن تائين واري دور واري سنڌ جي حقيقي سماجي، ڪلچري ۽ سياسي زندگي جي عملي ڄاڻ تمام گهٽ آهي. البت سڪندر اعظم جي درٻاري تاريخدانن هن خوشحال سرزمين جو تفصيلي ذڪر ڪيو آهي. پو پوءِ بہ موهن جي دڙي ۽ هڙپا جهڙا واپاري مرڪز موجود ڪين هُئا.

اها سنڌ جي بدقسمتي هئي جا هوءَ خوشحال تہ ضرور هئي پر ويڙهاڪ بنهہ نہ هئي. ۽ اها ئي خوشحالي، موهن جي دڙي جي تباهيءَ جو اهم ڪارڻ بڻي.

سنڌ جي تاريخ جو هڪ دکدائڪ باب اهو آهي تہ سنڌ وري بہ سماجي طور پنتي موٽ کاڌي آهي. يعني وڻجارن يا واپارين واري برادري وري واپس جاگيردارانہ طوق ۾ سوگهي ٿي آهي. يوناني عظمت جا اپهرا معتقد اهو وساري وهندا آهن تہ اُتان جا ڏاها سقراط، افلاطون يورپيڊس ۽ ٻيا ڏاهپ ڏٺي، سنگ تراش، ديومالا جا معمار ۽ پين عجوبن جا سرجڻهار بي پاڙي گلدستي جو حصو نہ هئا، پر گريڪ وڻجارڪي سماج ۾ ٽڙيل گل هئا. اهي ڏندين آڳريون ڏيندڙ عالم جيڪر مڪن هئا تہ پوءِ گريڪ يا يونان وڻجارڪو سماج ڪير مثل هو، ڇو تہ پاڻي ولڙڻ سان مکڻ نہ ٿهندو آهي.

انهيءَ حوالي سان ڪلچر جو ڪو بہ شاگرد، ڪلچر کي فائين آرٽس (= فنون لطيفہ)، زبان ۽ ويچارن تائين محدود ٿو ڪري سگهي. هن کي ان سٽاءَ ۾ گروهي ۽ سماجي سر گرمي کي بہ شامل ڪرڻو پوندو آهي. ڪنهن بہ وڌندڙ ڪلچر جي اپياس لاءِ صنعت ۽ ڪامرس، جن جي ڪري دولت پيدا ٿئي ٿي. ۽ ان دولت جي آڌار تي فن جا مختلف نمونا وڏن ويجهن ٿا، مک موضوع هوندا آهن. سياڻي جي سنڌ ڇا هوندي ۽ ان جا سگهارا اثر ڪهڙا هوندا؟ انهن ويچارن کي خودمختيار نون توڙي پراڻن سنڌين جي گروهن کي هر سرگرميءَ جو متو بنائڻو آهي. مثال طور آمريڪا ۽ انگلينڊ جيان هندستان ۾ بہ ”حڪمت عملين جو اپياسي ادارو Institute of Strategic Studies قائم آهي.

ساڳي طرح اُتي پيا به ڪيترائي خودمختيار اِيپاسي ادارا جهڙوڪ خادمين هندستان سياءِ عمل جي ميدان ۾ آهن، جن ۾ اهي اسڪالر ۽ عالم ڪم ڪري رهيا آهن، جن پنهنجي زندگي ”سياڻي جي هندستان“ کي سرجڻ لاءِ ارپي ڇڏي آهي. پر اسان اهڙن ادارن جي موجودگي ۽ اهميت کان اياڻا بنيا پيا ڦرون. اسان جو سماج ٽيڳريل ۽ چامڙن دانشورن جي قبضي ۾ آهي.

سنڌيالاجي اداري مان گهڻي ڪجهه جي توقع هئي پر قصو انهيءَ چوڻيءَ جي مصداق آهي ته کوٽيوسين پهاڙ پر نڪتو ڪوئو. ٿلهو ساڳين موسيقارن جي ساڳي موسيقي محفوظ ڪرڻ يا ڪجهه قديم ۽ تاريخي شين کي ڪٺو ڪرڻ کي سنڌي ڪلچر جي شعوري ۽ پرجوش اِيپاس سان پرميچي ٿتو سگهجي.

انهيءَ جمود جو هڪ سبب اهو به آهي ته اهڙا ادارا وڏن درسگاهن Universities جي تابع هوندا آهن، جتي جي سربراهه جي تقرري سياسي بنيادن تي ٿيندي آهي، ۽ اقتداري واڳون غير عملي هٿن ۾ هونديون آهن. انهيءَ ڪري ڪنهن وائيس چانسلر جو خاص ڪم ٺاٺيدار جهڙو هوندو آهي، ۽ يونيورسٽيون، غير عملي ڌڙن جي باهمي جهيڙن جو ميدان بنيل هونديون آهن. انهيءَ جي ڀيٽ ۾ خادمين هند سيا جهڙا ادارا ئي خودمختيار ۽ علميت سان لاڳاپيل هوندا آهن.

ٿوري دير لاءِ آڪسفرڊ ۽ ڪيمبرج يونيورسٽين جهڙن خودمختيار ادارن جي سرگرمين کي نظر ۾ رکو ۽ اُتي قائم رويل سوسائٽين Royal Societies جهڙوڪ Royal Society of Science يا Royal Society of Arts کي جانچيو. ڇا اهي جڳ پرسڌ ادارا به، جيڪي برطانيه جي عظمت جي واڌو ويجهه لاءِ پاڻ پتوڙي رهيا آهن، ڪنهن غير علمي هٿن جي قبضي ۾ آهن؟ سنڌ جي مستقبل لاءِ ويچاريندڙ گروهن جي جوڙجڪ جو دارومدار سنڌين جي سنڌ واسطي پيار ۽ ارپنا تي آهي. اهڙن گروهن جو وڏو هئڻ ضروري آهي. گهڻو ڪري سنڌ جي هر شهر ۽ هر واهڻ ۾ به کن اهڙا به ماڻهو ملندا، جن سنڌ جي ماضي، حال ۽ مستقبل کي پاڻ ارپي ڇڏيو آهي. اهو ضرور آهي ته اهي مڙئي هڪ جهڙا باخبر نه هوندا. پر مسئلو اهو نه آهي. اهو ڪافي آهي ته سندن

من ۾ وطني محبت جو درياءُ موجزن هجي. انهيءَ ڪري انهن جي سرگرمي سنڌ يونيورسٽيءَ جي هڪ وڏ پگهاري پروفيسر ڪان بہ وڌيڪ هوندي.

سواءِ ڪن ٽن چئن جي، باقي پروفيسر ۽ محقق اڄ ڪلهہ صرف بغير ناغي پگهار وٺڻ واري ڊيوٽي سرانجام ڏين ٿا. ميون کي ڪائينڊز ڪيئن جيان هي حضرت، يونيورسٽين ادارن، بوردن جو رت پي رهيا آهن. انهن ۾ سياڻي جي سنڌ متعلق ويچارڻ ۽ سرگرم رهڻ جي اميد رکڻ پيرن ڪان پير گهرڻ برابر آهي.

دنيا جي سماجن ۾ قائم يونيورسٽين ۽ سکيا گهرن جا پروفيسر خاص ڪري هڪ ڳالهہ جو روئڻو روئندا آهن: فن جو ڦهلاءُ وسيع ۽ وقت بيحد تنگ آهي. هتان جي صورتحال وري ان جي ابتڙ آهي. يونيورسٽين ۾ وڃوڙن جي ڪري جا بيڪاري ۽ واندڪائي پروفيسرن کي پلئہ پوندي آهي، تنهن کي غنيمت چاڻي اهي ڪافي ساري تحقيق ڪري پيا سگهن.

ايتري ساري بيڪار وقت جي درست واهپي سان سنڌ ۽ دنيا جي عليمت ۾ حصيدار بڻجي سگهجي ٿو. پر ذميواري جي احساس ڪان عاري ڪو چڱو ڪم ڪري سگهندو؟ تنهن ڪري اهڙن اونداهن گهرن مان، جت بي حس رت پياڪ پريا پيا هجن، روشنيءَ جي اميد بي سود آهي. سياڻي جي سنڌ جو دارو مدار، خادمين سنڌ جهڙوڪ انجنيئر ايم ايچ پنهور جهڙن تي آهي. پنهور صاحب پنهنجي ڪرت ۽ سر گرميءَ جي حوالي سان سنڌيالاجي جهڙن ڏهن ادارن برابر آهي. ماضيءَ ۾ بہ اهڙا وطن پرست جهڙوڪ ديوان گدومل، ديوان وطن مل لالواڻي ۽ مرزا قليچ بيگ موجود رهيا آهن.

سنڌ ۾ قائم خانگي ڪتب خانہ انهيءَ ڳالهہ جي شاهدي ٿا ڏين تہ سنڌ اندر، جڏهن هندستان ۾ اجان خادمين هند سيا نہ جڙي هُئي، تڏهن بہ سنڌ جا خادم موجود هُئا. اهڙن خادمين سنڌ جي اڄ بہ سخت گهرج آهي. اهڙا خادمين وطن، وڏن بلدنگن، جيڪي ويران يا بيڪار عملي سان پريل هونديون آهن، جي تانگهہ ۾ نہ آهن رهندا.

شاهہ پٽائيءَ جي زندگيءَ جو گهرو اڀياس وطن پرستن جي رهنمائي ڪري ٿو. جڏهن سنڌ سياسي بدحالي جو شڪار هئي، تڏهن هن عظيم انسان پٽ ۾ اچي ديرو ڄمايو ۽ نئين سنڌ جي تصويرگري يا نقش نگاري

ڪيائين. سنڌ جي مختلف حصن مان ڪردار چونڊي، انهن سوني ڌاڳن ڪي تاڃي پيٽو بنائي، سنڌ جي ڪلچر جي اٽت ڪري عاليشان غاليچو بنايو، جيڪو سنڌي ڪلچر جي نالي سان ڄاتو وڃي ٿو. سندس انهيءَ ڏاهپ ڀري سرگرميءَ مان نہ صرف سنڌ پر ٻي انسانذات پڻ فيضياب ٿي آهي. پنهنجي ڌرتي ماتا جي خدمت وسيلي ئي ڪوئي ڪائناتي شعوريت جو معراج ماڻي سگهي ٿو. هن ليکڪ جي محدود معلومات مطابق، ٻيو ڪو بہ اهڙو مسلمان شاعر ڪونہ ملي، جنهن اهڙي انداز ۾ پنهنجي وطن جي عظمت ڪي ڳايو هجي ۽ گڏو گڏ باقي عالم جي سڪار لاءِ بہ دعا گهري هجي.

ورهاڱي کان پوءِ جيڪي نوان سنڌي ٻيڄا، تن مان ڪافي جهان ڇڏي چڪا آهن تہ ڪي وري تيارين ۾ آهن. البت جي ورهاڱي کان پوءِ سنڌ ۾ جاوا آهن، تن جو اهو فرض آهي تہ سنڌ کي ڌرتي ماءُ ڪري سمجهن. ڪين ڪٿي ڇا بہ نصيب ٿيو هجي پر انهن پنهنجو ڇهرو وڃايو آهي تہ پنهنجي آبرو بہ – ڇهري تي عزت جا ماڪ ڦڙا (آبرو = آب + رو = ڇهري جو پاڻي)

انهن جي خدمت عالي ۾ مظهر يوسف هڪ نظم بعنوان ”بغير ڇهرن وارو هجوم“ لکيو آهي. ان جو هرگز اهو بہ مطلب ناهي تہ سنڌ جي غدارن پيدا ڪرڻ ۾ ڪابہ حصيداري نہ رهي آهي. هتي تہ ڪو وقت غدارن جي ئي گهٽائي رهي آهي.

سنڌ جي فتح واري داستان ۾ غدارن جون عمرون، رنگ روپ ۽ ٻيو لاڳاپيل تفصيل ڇڳي پر ملي ٿو. اهو تہ ٿهيو پر ورهاڱي کان پوءِ وري سنڌ جي تاريخ بہ يسوع_يهودا جي سر گرمين سان ڀري پئي آهي. بهرحال جيڪر هر جاءِ ٺلهو بہ فرد بہ سنڌ سان اپيل هجن، تڏهن بہ يسوع جيان سنڌ جي اها وائي هوندي تہ ”جيڪر ڪي بہ پلمانس مون بابت ويچاريندا هوندا تہ ٿيون آئون ساڻن گڏ هوندس.“

سو، اونداهيءَ کي پٽ پارائتو ڏيڻ يا گهٽ وڌ ڳالهائڻ کان بهتر ڪم اهو هوندو تہ شمع ڪٿي جلائجي.

شاعر اصغر گونڊوي جي لفظن ۾ :

”جهان دو بوتلين رکدي وهي ميخانہ هوتا هي“

اهڙي نموني جو هڪ فارسي شعر آهي تہ:

يڪ نالائي مستانہ زاجسي نا شايدائم

ويرار شواد آل نشهر ڪي ميخانہ نا درد

(سنڌ ڪوارٽرلي واليم x، سال 1982 نمبير 2)

قرارداد پاڪستان – خودمختيار ۽ آزاد رياستن وارو ملڪ

23 مارچ 1940ع واري مسلم ليگي ٺهراءُ جيڪو اڄ ڪلهه قرارداد پاڪستان طور ڄاتو وڃي ٿو، جو لکندڙ لڳي ٿو ته يا ته آئيني قانون سان لاڳاپيل اصطلاحن کان صفا اڻ واقف هو، يا ان ٻولي جو ڪو زيرڪ ۽ زبردست ماهر هو. قرارداد جي اپياس بعد اهو لڳي ٿو ته ”هيئن يا هوئنن“ واري پٽڪائيندڙ راهه ڏي رمڻ جو ڪو رستو ئي ڪونهي. اهو ائين ته هن جي مستقبل جي پاڪستان مان مراد هڪ اڪيلو ملڪ آهي، ته پوءِ ان قرارداد ۾ خودمختيار Sovereign ۽ آزاد يا اڻ آڌاريل Independent رياستن جو خاص ذڪر ڪهڙي ليکي ٿيو آهي.

خود مختياري جي ڇا معنيٰ آهي؟ آزادي يا اڻ آڌارئپ مان ڪهڙي مراد آهي؟

اهو ڪهڙو عظيم مفڪر، فلسفي ۽ سياستڪار آهي، جيڪو ان نتيجي تي نه پهچو هجي ته خود مختياري توڙي آزادي جي معنيٰ آهي ته ڪنهن آزاد يا اڻ آڌاريل ۽ خود مختيار رياست جو اهو مطلق حق، جنهن تحت وٽيس ته اها جنگ جوٽي، يا امن جو ٺاهه ڪري، يا پنهنجي علائقي ۽ حدن، جن کي هو پنهنجو سمجهي ٿي، جو هر طرح سان بچاءُ ڪري.

اگر انهيءَ ڳالهه کي قبولجي ته پوءِ قرارداد پاڪستان ۾ ڪهڙي جاءِ تي اهو ذڪر آهي ته هندستان جي ٻنهي ڇيڙن تي موجود پاڪستان جي مستقبل جو رياستون، پاڪستان جا حصا Parts آهن؟ ڇا پاڪستان جي هر خودمختيار ۽ آزاد رياست کي اهو حق حاصل آهي ته اها پنهنجي خودمختياري ۽ آزاديءَ جو استعمال، عين خودمختياري ۽ آزادي جي گهرجن پٽاندڙ ڪري؟ جي نه ته پوءَ قرارداد جو ڪهڙو مقصد آهي؟

ڇا ائين به ٿي سگهي ٿو ته اهڙو اهم ترين ٺهراءُ، جنهن جي آڌار تي گڏيل هندستان جي مسلمانن جي لاءِ علحده وطن واري جدوجهد کي هلائڻو هو، سو ائين ئي هوائي نموني تڪڙ ۾ لکيو، پيش ڪيو ۽ ويچاريو ۽ پوءِ اڪثريت سان منظور ڪيو ويو هوندو؟ بغير ڪنهن انهيءَ ڳڻ ڳوت جي ته

ان جي مواد مان اڳتي ڪهڙا نتيجا نروار ٿيندا – جڏهن ان ٺهراءَ کي سياسي ميدان ۾ عملي صورت ڏني ويندي؟ ۽ اهو به تڏهن، جڏهن ان ۾ ڪم آيل هر هڪ لفظ، ڪاما، فل اسٽاپ وڏي معنيٰ رکندڙ هجي.

لاشڪ هيءُ ٺهراءُ يا قرارداد وڏي اهميت جو حامل آهي. جيڪڏهن علائقائي وابستگي ۽ داخلي اثرات جي شڪار ٿيڻ جي الزام کان بچڻ لاءِ ڪنهن پرديسي قانوني ماهر کي انهيءَ قرارداد جي وضاحت ۽ تشريح لاءِ تڪليف ڏني وڃي ته هُو اهوئي پڌائيندو ته هن ۾ ڪنهن هڪ قوم جو نه پر گهڻن، انفرادي طور آزاد ۽ خود مختيار قومن جو ذڪر آهي، جيڪي ڪامن ويلٿ وانگيان گڏجڻ لاءِ خواهان آهن، ڇو ته هيءُ ٺهراءُ، فيڊريشن ته پري جي ڳالهه ٿي، پر ڪنفيڊريشن يا خودمختيار ۽ آزاد رياستن واري هڪ قوم جي ضرورت کان به وڌيڪ جو ذڪر ٿو ڪري. اهو رڳو ڪامن ويلٿ جهڙي بندوبست ۾ ممڪن آهي ته ان جا رڪن آزاد ۽ خودمختيار هجڻ سان، پاڻ ۾ ڪنهن ڍلي ميڙاڪي جي صورت ۾ لاڳاپيل هوندا آهن. تنهن ڪان پوءِ هنن علائقن ۾ جهڙي نموني جي صورتحال آهي، انهيءَ حساب سان هتي ڪامن ويلٿ يا يوروپين اڪانامڪ ڪميونٽي European Economic Community جهڙو بندوبست سوپارو ٿيندو، نڪي وفاق يا ڪنفيڊريشن. انهيءَ نظام تحت ئي خودمختيار ۽ آزاد رياستون پاڻ ۾ گڏجي ڪامن ويلٿ آف پاڪستان جي صورت اختياري سگهن ٿيون.

ائين، پاڪستان جو تشخص ۽ سڃاڻپ، يورپ جي تشخص جيان، قائم رهي سگهندي.

سنڌ جو خزانو سنڌ جي هٿن ۾ رهندو، پنجاب جي ملڪيت جا وارث پنجابي رهندا، وغيره. انهيءَ ڪري اڳتي هڪ رياست ٻيءَ پاران ٻئي جو استحصال ڪرڻ وارو الزام پيدا نه ٿي سگهندو .ڇو ته انهيءَ لاءِ اهڙو موقعو ئي ميسر نه ٿيندو. پاڪستاني ڪامن ويلٿ جا رڪن، پنهنجي خزاني ۽ وسيلن جا پاڻ ئي مالڪ بنجي، پنهنجي طريقي ۽ ذهني ڍنگ سان ترقي ڪرڻ لڳندا.

ڪٿي گهڙي لاءِ اهو تصور ڪريو ته سنڌ جي هڙئي دولت، ايئر پورٽ ۽ ساموندي بندر توڙي آبپاشي وارو وسيع نظام سندس مڪمل اختيار ۽ تصرف ۾ آهي ۽ هو جيئن چاهي ائين خرچ ڪرڻ ٿي لڳي. ته پوءِ ڇا اها چند سالن اندر مڙني ماڊرن يورپي رياستن، اٽلي ۽ جرمني جيان مالامال ۽ خوشحال ۽ ترقي يافته نه ٿيندي؟

لاشڪ ته سو سال اڳ، جڏهن سنڌ هڪ جاگيردارانه رياست هُئي، تڏهن يورپ جون گهڻيون ماڊرن رياستون به انهيءَ نظام هيٺ دٻيل هُيون. ماڊرن بنجڻ وارو لقاءُ تمام ويجهي دور جي پيدائش آهي، ۽ صنعتي انقلاب جو سڌو ڀاڙو نتيجو آهي. جيڪو به ملڪ انهيءَ انقلاب مان مستفيض ٿيڻ واسطي آزاد اڻ ڌريل ۽ خودمختيار هو، سو "ماڊرن" بنجي ويو. جاپان – مشرقي ملڪن جو انوکو نمونو، ۽ ٻن هزار سالن تائين شهنشاهيت جي پوڄا جي بنياد تي ڪٽڙي ٿيل اڻ ٽٽ جاگيرداريت ۾ پوريءَ طرح گتل ۽ دٻيل – يورپ کان اُڌاريل صنعتڪاري بعد جلدي ايڏي صنعتي طاقت بڻيو، جو پنجاهه سالن جي عرصي ۾ ئي 1904ع ڌاري ديوقامت روس کي شڪست ڏنائين. اهو ڍيندڙو جاپان ائين انڪري ڪري سگهيو، جو هو ائين ڪرڻ لاءِ مڪمل آزاد خودمختيار هو. جيڪر آمريڪا جپان کي اقتصادي خيرات واري نظام جي طوق ۾ سوگهو جهلي ها، جيئن انگلنڊ هتان جي ڪافي شاهي رياستن جي شهزادن سان ڪيو، ته پوءِ ڇا جاپان، پنهنجي انهيءَ ٻه هزار سالا شهنشاهه جي اطاعت جي سهاري، شهنشاهه جي هڪ ئي حڪم ته 'جپان کي صنعتي ملڪ بنايو' کي اکيون پوري عملي صورت ڏيڻ جو اهل هجي ها؟

ڪامن ويلٿ منجهه خودمختياري، قومن وچ ۾ گڏيل سهڪار جي ڦل کي وڌائي ٿي؛ منجهن هڪ جهڙائي جو احساس پيدا ڪري ٿي – جيئن قومن جي برطانوي ڪامن ويلٿ مان اُپڙجي ٿو. ڪامن ويلٿ جوڙيندڙ ماڊرن ۽ صنعتي رياستن جو نه رڳو اقتدار بلڪ هميشه وڌندڙ دولت ۽ پونجي سندن ئي پنهنجي هٿن ۾ رهي ٿي. نيپولن جي شهنشاهيت ۾ شامل يورپ ۽ هاڻوڪي ماڊرن يورپ کي پاڻ ۾ ڀيٽي ڏسو: ٻي مها ڀاري لڙائيءَ جي زبردست اثراندازيءَ توڙي ڪيترن المين ۽ گهوٽالن جي باوجود اُهي اڄ به خودمختيار ۽

آزاد رياستون آهن ۽ ڪنهن پر به اُهي پاڻ کي روسي رياست جهڙي حيثيت ڏيارڻ نه گهرنديون.

انگريزن پاران هندستان کي مغل هندستان جيان پنهنجي جهنڊي هيٺ آڻڻ لاءِ ورتل ڪوششون، انهيءَ ڪري به ثاب نه ٿيون، جو ڪيترين رياستون مغل سلطنت جي جهرڻ سان خودمختيار ۽ آزاد قومن جي حيثيت ماڻي چڪيون هيون ۽ پنهنجي قومي تشخص جي حوالي سان سياسي طرح متحرڪ بڻجي ويون هيون.

انهن مان گهڻين قومن کي پنهنجا علحده علائقا ۽ حدون، ٻوليون ۽ تهذيبون ۽ وڌي ڳالهه ته پاڻ ۾ انهن تفاوتنۡ خصوصيتن جي آڌار تي جوڙيل لڳاتار جنگين جي تاريخ حاصل آهي.

پنهنجي سر مغل سلطنت جي ٽوڙ ڦوڙ وارو ٻي شڪل ۾ ٻي جوڙ نمونو به انهيءَ ڳالهه کي واضح ٿو ڪري ته ڪٽي نظام جي علائقن ٽوڙي ٽوري وقت لاءِ قائم ٿيل مرهٽا سلطنت اندر مختلف قوميتون اڇي ڳاهٺ ٿيون هيون، پر پوءِ به سنڌ، پنجاب، بنگال، ڪرناٽڪ، تامل لينڊ ۾ ٻين اهڙن ايراضين - جي پنهنجي ٻولي، تهذيب ۽ تاريخ سان سڃيون ۽ پنهنجي علحده تشخص جي شعور سان هٿيار بند هيون - جو اِيار خاص طرح جو ۽ اهم ترين هو.

انهن جي انهيءَ جدا گانه تشخص يا انفرادي مخصوصيت کي انگريز پنهنجي مقصدن لاءِ پڻ استعماليو - سندن وچ ۾ سڪ جو ڪوبه ناتو باقي نه رهيو هو. انگريزن بنگال کي مدراسي فوج جي مدد سان فتح ڪيو، يوپي [اتر پر ديش] تي قبضي لاءِ بنگال فوج مددگار ثابت ٿي، بلووي يا جنگ آزادي کي ڪُهُتڻ لاءِ پنجاب ۽ حيدرآباد دکن جي فوجن جي سهائتا ڪم آئي، سنڌ کي بمبئي فوج جي مدد سان فتح ڪيو ويو وغيره وغيره.

برطانوي سلطنت ۾ شامل ٻينڪن کي پاڻ ۾ جنگ ۾ نه ڪرڻ يا ٻي جنگ ۾ شرڪت نه ڪرڻ واري حڪمنامي توڙي انگريز وڻجارڪن (Mercantile) مفادن ۽ نندي ڪنڊ جي ٻين قومن ۽ قوميتن جي وڻجارڪن مفادن وچ ۾ قائم سنگ ۽ اشتراڪ جي آڌار تي مختلف فوجي ۽ انتظامي

طبقن کي مطيع بنائي مختلف قومن ۽ قوميتن جو اهڙو حال بنايو ويو، جو اهي باوجود انهيءَ حقيقت جي ته چند پيڙهيون اڳ فوجي لحاظ کان تمام متحرڪ هيون، پنهنجي آزادي ۽ خودمختياري لاءِ ايرندڙ تڙپ کان محروم ٿي ويون – ايتري تائين جو تاريخ جي فخر کان به محروم ٿي ويون.

انهيءَ هوندي به منجهن موجود ڪرداري ۽ انفرادي خصلتون نهوڙجي ۽ متجي نه سگهيون، ۽ نه ئي انهن جون زبانون ۽ ٻوليون دزجي سگهيون. پاڻ انهن کي هينئر اهڙي مهميز – ڇا پخاني جي قيام سان – ملي جيڪا اڳي حاصل ٿي نه سگهي هُئي.

پوءِ به جڏهن انگريزن هتان پڌاريو، تڏهن انهن هتي نه صرف ٻين بيٺڪي ۽ سامراجي قوتن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ بهتر ترقي ۽ انتظاميه جو نظام ڇڏيو، پر انهن ٻن ورهايل علائقن ۾ وڌيڪ ڪنهن ورهاست لاءِ ڪروڌ يا ناخوشگوار احساس به ماڻهن جي من ۾ ڇڏيو.

انهيءَ احساس جو اهو ڪرشمو هو، جو لياقت نهرو پيڪٽ جوڙيو ويو، جنهن جي ذريعي انهيءَ ڳالهه تي راضپو ڏيکاريو ويو ته هن بعد ٻنهي ملڪن ۾ وڌيڪ ورهاست واري رحجان کي نه همٿائبو. ائين هندستان ۽ پاڪستان کي دهلي ۽ ڪراچي جيان هڪ محور جي ٻنهي ڇيڙن تي جهلي بيهارڻو هو. پر تاريخ ۽ تهذيب جي مختلف ڇڪن، جيڪي پاڪستان جي نسبت ۾ ڪافي سگهاريون ثابت ٿيون، جي مهابي 1972ع ڌاري ٻه قومون يعني هندستان ۽ پاڪستان ٽري ٿي قومون يعني هندستان، پاڪستان ۽ بنگلاديش بڻجي ويون.

هوڏانهن هندستان ۾ دراوڙستان، آزاد آسام، ناگالنيڊ ۽ ويجهڙ ۾ سکستان لاءِ لڳندڙ نعرن ۽ وڏن عوامي ميڙن ۾ باربار هندستاني جهنڊو نذر آتش ڪرڻ واري عمل کي معمولي معاملو تئو قرار ڏئي سگهجي. جيتوڻيڪ هندستاني آئين ۾ ٻين ڳالهين سان گڏ اهو نقطو شامل آهي ته هر آئيني رياست مرڪزي ڏيان ۽ پرگهور جي هڪ جيتري حقدار آهي.

پر مختلف ۽ تڪراري تاريخن جي نئين سر سجاڳيل قوتن توڙي اقتصادي خودمختياري جي موجن وارين يادن کي ڇا ٿو ڪري سگهجي؟

(سنڌ ڪوارٽرلي)

گانڌيءَ جي طاقت جو راز

آئون *75 سالن جو اچي ٿيو آهيان. موت آيو ڪي آيو. دل پئي گهريم ته مهاتما گانڌيءَ جي سگهه جو راز - جيترو مون پروڙيو آهي - قلم جي گهيري ۾ آڻيان ته جيئن آئيندي جا اڳواڻ ان مان لاڀ پائي سگهن.

مهاتما گانڌي جي آفريقا ڇڏي هندستان وارد ٿيڻ کان به سوڪن سال اڳ، سال 1818 ع ڌاري راجا رام موهن رائي، انگريز سرڪار کان اها گهر ڪئي هئي ته هندستان ۾ به حڪومتي طريقو ساڳيو ئي سندن پنهنجي ملڪ انگلنڊ جهڙو اپنايو وڃي - پر ڪو به ڪڙ تيل نه نڪتو.

سال 1900ع کان وٺي پين ڪيترن ناليوارن تقرير بازن جهڙوڪ سر فيروز شاهه مهتا، تلڪ، سڪلاتوالا ۽ گوکلي اها ساڳي گهر آوازيندا رهيا - پر ڪوبه ڪڙ تيل نه نڪتو.

هنن صاحبن ڏاڍي نياز ۽ نوڙت سان انگريزن آڏو آزادي، آجپي جي نڪتن کي واضح ڪيو. پنهنجي ڪيس کي مضبوط بنائڻ لاءِ هنن شيڪسپيئر، ملٽن، برڪ، شيريڊن، جان اسٽيوارٽ مل، بائرن، شيلي ۽ ڪيٽس جي لافاني ويچارن جا حوالا ڏنا. ۽ شايد اهو پهريون پيرو هو، جو انهن مصروف انگريز سياستڪارن کي، هندستاني ذريعن وٽان ئي اها آگاهي ملي ته انگلنڊ جي علمي خزاني ۾ آجپي، مساوات ۽ ڀائپيءَ جي موضوعن تي عاليشان ويچار موجود رهيا آهن، جن لاءِ سندن (انگريزن) جو وهم هو ته اُهي انقلابي فرانس - نڪي نيپولين واري فرانس - جي دين آهن.

انگريز صاحبلوڪ هندستاني عالمن جي انهيءَ سرگرميءَ تي سرها ٿيا، چو ته ان جي بدولت کين پنهنجي وطني ادب جا لازوال شهپارا واپس مليا - پر پوءِ به ڪو ڪڙ تيل نه نڪتو.

ترت پوءِ گانڌي اڳيان اچي ٿو. گانڌيءَ کي نڪي شيڪسپيئر ۽ ملٽن جي ڪا وڏي ڄاڻ هُئي، ۽ نه ئي انگريز عالم برڪ جيان لفظ گيريءَ

تي دسترس حاصل هُئي. سندس انگريزيءَ جو دائرو ميٽرڪ واري سطح جيترو مس ٿيندو. بهرحال اهو ذخيرو سهٽن ۽ سيبتن لفظن تي مشتمل هو.

هن انگلنڊ کي انگلنڊ جي عظمت ياد ڏيارڻ تئي گهُري.

گانڌيءَ چاتو تي ته هندستاني عالمن، جيڪي مطالبا پئي پيش ڪيا آهن، سي عوامي مفادن سان ميل نٿا کائين. هن کي پڪيءَ پت پروڙ هئي ته هندستان جو اڻ پڙهيل عوام سال جا ذري گهٽ اٺ مهينا بيڪار رهڻ ڪري، بکن ۾ پاهه ٿي، زندگيءَ جا ڏينهن پيو ڳٽيندو هو. اهڙي اذيتناڪ ۽ ڪربناڪ حالتن ۾ بدحال ۽ خالي پيٽ عوام واسطي آزادي، آجپي ۽ لوڪراڄ جا ويچار ڪهڙي اهميت رکندا. انهن لاءِ ته بس ٻه پئسا ڏهاڙي ڪمائي وڏي ڳالهه هئي. ٻي ڳالهه سان هنن جو ڪهڙو سروڪار؟

گانڌيءَ سوچي سمجهي چرخو ڪتيو ۽ ڪپهه ڪتڻ ۾ جنبي ويو، ته جيئن ڪاڌيءَ جا ڪپڙا اٿي سگهجن، جيڪي ڏيساور مان گهرايل يا مقامي ڪارخانن ۾ تيار ٿيل ڪپڙي بدارن اوڍيا وڃن.

گانڌيءَ جي اها رٿا ڪن نامور اقتصادي ماهرن کي پسند نه آئي. هنن گانڌي کي سمجهايو ته چرخي تي ساندهه اٺ ڪلاڪ ڪم ڪندڙ رڳو ٻه يا ٽي آنا ڏهاڙي ڪمائي سگهندو، تنهن ڪري اها سرگرمي اقتصادي دائري ۾ اچي نه سگهندي. گانڌيءَ انهيءَ نڪتي نظر کي رد ڪندي واضح ڪيو ته 'جيڪي مرد توڙي مايون سال جا اٺ مهينا لڳاتار هڪ ٻه پئسو ڪمائي نه سگهندا آهن، ۽ بکن ۾ پيا پاهه ٿيندا آهن، تن لاءِ ٻه آنا ڏهاڙي ڪمائي ته بادشاهي برابر آهي. پوءِ اها ڳالهه ڪهڙيءَ پر غيراقتصادي ٿيندي؟'

ائين ملڪ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ اهو هلي ويو ته هڪڙو اهڙو ماڻهو ملڪ ۾ وارد ٿيو آهي، جنهن جو چيو مڃڻ سان سان ٻيو نه ته اسين ٻه ٽي آنا روزانو ڪمائي سگهنداسون. عوام پنهنجي شڪرگذاريءَ جو اظهار گانڌي کي مهاتما ڪوٺي ڪري ڪيو.

سن 1924ع ڌاري گانڌيءَ هندستان جي وائسراءِ لارڊ ريڊنگ کي هڪ خط لکيو:”منهنجا پيارا ريڊنگ! انگ اکري سالنامي Statistical Year Book

موجب هندستان جي سراسري في ڪس آمدني اڌ آنو ڏهاڙي آهي. لنڊن مان جاري ٿيل شاهي مينوئل مطابق اوهانکي وائسراءِ ۽ گورنر جي حيثيت ۾ هر ماه چاليهه هزار روپيه پگهار ملي ٿي. آئون اهو چاهڻ ٿو گهران ته ڪهڙي طرح اڌ آنو روز ڪمائيندڙ مالڪ چاليهه هزار ماهيانه پگهار کڻڪائيندڙ نوڪر رکي ٿو سگهي؟"

گانڌيءَ کي پهرئين پهرئين ڊاڪٽر ڪچلو ڪنهن عوامي جلسي ۾ قائد اعظم گانڌي ڪري ڪوٺيو هو. ائين گانڌي پهريون فرد هو، جنهن کي اهو خطاب ڏنو ويو هو. گانڌيءَ جي سگهاري ۽ اثرائتي هئڻ جو اهم ترين ۽ اصلي راز به اهوئي آهي ته هُن هميشه ڪت خلق جي مفادن کي اهميت ڏني. مثال طور 1890ع ڌاري سوامي وويڪانند اڇوتپڻي Untouchability خلاف زبردست بيان بازي ڪئي پر ڪجهه ڪين وريو. پر جڏهن گانڌيءَ ساڳئي مسئلي کي کنيو ته اهو معاملو زباني ڳالهه کان وڌيو. هن پاڻ بذات خود ڪاڪوس ميڙيا ۽ ڀنگين جي پاڙن ۾ رهائش اختيار ڪئي. انهيءَ بعد ته اها ڳالهه مشهور ٿي ته هندستان حڪومت جو اثرائتو مرڪز ملڪ جي ڪنهن نه ڪنهن هريجن ڪالونيءَ ۾ هوندو آهي.

اسين ڪٽي سندس عظمت جا انڪاري هجون - ان سان سندس ذات تي اثر تئو پوي - پر اها روشن حقيقت آهي ته هو اقليتن جو محافظ هو. سندس قاتل ناٿورام گوڊسي ڪورٽ ۾ بيان ڏنو هو ته "هن (ناٿورام) انڪري گانڌيءَ کي ماريو، جو هو عام مسلمانن جو تحفظ پيو ڪري." ورهاڱي کان پوءِ اڄ اهي مسلمان پنهنجي خير خواهه اڳواڻن کان محروم آهن ۽ ٻي آباديءَ جا موچڙا پيا کائين.

گانڌي اهنسا جو پيروڪار هو. انهيءَ ڪري هن ڪڏهن به ڪنهن کي ائين نه للڪاريو ته منهنجي ڪهاڙي جي ڌار تيز آهي، سو بيهه ته خبر وٺان.

ڳالهه جو مقصد ته سنڌي اڳواڻ به تڏهن گهربل سگهه ماڻي سگهندا، جڏهن اُهي پڻ گانڌي وانگر خلق جي مفادن کي اهميت ڏيندا، انهن لاءِ پاڻ پتوڙيندا ۽ سک نه سمهندا.

آئون پاڻيان ٿو ته اهو ويچارڻ بيجا نه ٿيندو ته سنڌ توڙي بنگلاديش ويجهڙ واري تاريخ ڪهڙو رخ اختيار ڪري ها، جيڪر مجيب ۽ ڀٽو، فوجي اقتدار جي خاتمي بعد، پنهنجي پنهنجي علائقن ۾ مختصر صدارتي تقريبات بعد اقتدار تان دستبردار ٿي عوام کي معاملن هلائڻ جي دعوت ڏين ها.

اهو ممڪن هو ته هو عوامي دٻاءُ کان مجبور ٿي اهڙي راهه رمن ها، جيڪا تاريخ ۾، گهٽ ۾ گهٽ بر صغير ۾ ته ڪن اڳواڻن اختياري آهي.

هٽلر جي ناڪاميءَ جا سبب ڄاڻائيندي، ڪنهن ماڻهو انهيءَ راءِ جو اظهار ڪيو هو ته هن کي اها ٻيڻ ئي ٿي پئي ته ڪيس ڪٿي احتياط ڪرڻ گهرجي. گانڌي جڏهن ڪانگريس جو اهم ترين ۽ ٻي بدل اڳوڻ بنجي ويو ته هن، ڪانگريس جو، جيئن پاڻ چوندو هو، محض چار آنا پريندڙ رڪن، بنجڻ کان انڪار ڪيو. ڪي مَتِ موڙهيا، پلي انهيءَ عمل کي منافقي ڪوٺين.

گانڌي اعليٰ درجي جو اخلاقي اڳواڻ هو. هن پاڻ کي ڪانگريس کان سرڪاري طور الڳ رکيو، پر پوءِ به ڪانگريس سان سرڪاري طرح لاڳاپيل ميمبر جهڙوڪ نهرو ۽ پٽيل سندس اخلاقي جرئت آڏو بي وس هوندا هُئا. اهو گانڌيءَ جي ئي سڪيا جو نتيجو هو، جو، جڏهن ڪيس ماريو ويو، تڏهن اهڙن هيجاني حالتن ۾ به هندستاني سياست ۽ حڪومت ۾ ڪو بحران نه پيدا ٿيو.

اها حقيقت غور طلب آهي ته هڪ طرف نهرو ۽ پٽيل جهڙا سگهارا اڳواڻ ڪانگريس ڪميٽي جي صدر آڏو جوابده رهندا هُئا، پر ٻئي پاسي لياقت علي خان هو، جنهن هڪ ئي ڌڪ سان مسلم ليگ جي صدارت تي قبضو ڪري جماعت جو ٻيڙو ٻوڙي وڌو. ٽيڪنيڪي طرح هيءُ (لياقت علي خان) ان جماعت يعني مسلم ليگ جو اهڙو خادم هو، جهڙي نموني ونسٽن چرچل صاحب، هائوس آو ڪامنس (دارالعوام) جو نوڪر هو.

لياقت عليءَ جي انهي ڪارستاني ڪري پاڪستان ۾ لوڪراڄ جون پاڙون پختيون ٿي نه سگهيون آهن. اسين اڄ تائين سندس ڪئي جو ڪيتو پيا لوڙيون.

جيڪر لياقت علي خان، غلام محمد، سڪندر مرزا جو وجود نہ هجي ها تہ هوند ان طرح لوڪراچ جي تباهي نہ مچي ها ۽ اسانکي هر روز تارا مسيح ڏسڻو نہ پوي ها.

اهڙين حالتن پيدا ٿيڻ جا سبب ڪهڙا آهن؟

ظاهر آهي تہ سوچي سمجهي چاٽي ٻجهي ديناداستي عام ماڻهو کي وساريو ويو آهي – اهو ساڳيو عام ماڻهو انگلنڊ ۾ آمريڪا ۾ چرچلن ۽ نڪسنن جي چونڊ توڙي نيڪالي جو ڪل اختيار رکندڙ هوندو آهي.

انڊين ڪانگريس جو سرڪاري يعني چار آنا پريندڙ ميمبر نہ هوندي بہ گانڌي عوامي قوت جو نمائندو بنيو رهيو. اهو سندس سڪيا جو نتيجو هو جو سندس ناگهاني موت بہ سياسي ڏيوالپڻي، آئيني بحران ۽ مارشلائن جو سبب نہ بنجي سگهيو.

* مضمون لکڻ وقت ليکڪ جي عمر

(سنڌ ڪواٽرلي 1985، نمبر 1، واليوم XIII)

سنڌي هاڪاريت _ آئيندي جو آسرو

ماڻهوءَ جا سماجي زندگي دوران ٽي ورتاءَ سامهون اچن ٿا: هڪ پر اعتماد يا هاڪاري؛ ٻيو تابعداري يا ناڪاري؛ ۽ ٽيون غير فيصلي ڪن يا غير جانبدار. اهي ٽيئي وري هڪ ٻئي کان مڪمل علحده به ڪونه آهن. اهي هڪ ٻئي سان سلهاڙيل نظر اچن ٿا، پر انهن جو ميلاپ ائين ڪونهي، جيئن مختلف رنگ، پنهنجو اصلي رنگ ختم ڪري نئون رنگ جوڙيندا آهن. انهن جو ميلاپ ائين آهي جيئن رنگ اندلٺ ۾ يا ڪنهن اسپيڪٽرم ۾ مليل هوندا آهن. هتي هر رنگ - واڱڻائي، نيرو، آسماني، سائو، زردو يا نارنگي - علحده نظر ايندو. ها ائين ضرور آهي ته مختلف رنگن جي ڇيڙن و چ ۾ آميزش، اتاچرو اکيان ڏسندڙ تي هڪڙو اثر ته اسپيڪٽروسڪوپ Spectroscope سان ڏسندڙ تي ٻيو اثر ڇڏيندي آهي. اسپيڪٽروسڪوپ جي ذريعي سان رنگن جون پٽيون فارنهوفر Forinhoffer جي ليڪن سان جدا جدا ٿيل نظر ايندون آهن. اهڙو مشاهدو اسان کي اوترو مزو نه ڏيندو، جيترو اندلٺ کي ڏسندي، ڌرتي ۽ جنت جي ميلاپ جو تصور ماڻجي ٿو.

ائين هي سماجي زندگيءَ جا ٽي مک نمونا، زندگي لاءِ ٽن روين جي شڪل ماڻين ٿا، جيئن اندلٺي رنگ.

هڪڙو رويو هاڪاريت يعني ماڻهو جي پر اعتمادي آهي ته ٻيو وري ان جو مخالف رويو آهي يعني ناڪاريت. ٽيون وري غير مستحڪم رويو آهي يعني غير جانبداري.

اهو هاڪاري رويو آهي جنهن ماڻهو کي انسان بنايو آهي - ماڻهو جيڪو جسماني طرح ضعيف آهي، تنهن هاٿين، اٺن، گهوڙن، جهنگلي مينهن، مگرمڇن، جيتن ۽ ٻين ڳاڻ ڳڻين ساهوارن تي فتح پاتي، ڪاڏي جي پيداوار لاءِ فطرت کي تابع بڻايو، پهاڙون سرڪيون ۽ پاڻ کي فطرت کان بالاتر ڀانيو. اها ٻي ڳالهه آهي ته هزارين سال اهو ساڳيو آدمي زلزلن، ٻرندڙ جبلن، جنگلي باهين، طوفاني هوائن، برفاني ڇپن ۽ ٻوڏن آڏو بيوس رهيو آهي ۽ قديم خدائن آڏو، جن کي هن، انهن لقائن جو ذميوار ٿي سمجهيو، ڪيسيون ڪندو

رهيو. لڪين اهڙيون دعائون ۽ منتر آهن، جن ۾ انهن ديوتائن کي ريجهائڻ لاءِ يا وڏيڪ تباهي ڪرڻ کان باز رهڻ جو وينتيون ڪيل آهن. پراعتماد يا هاڪاري رويي ۽ ناڪاري يا پاڻ ڦٽو ڪرڻ واري رويي جي وچ ۾ وري هڪ ٽيون رويو سامهون ٿو اچي - شين کي بغور جانچي محفوظ رکڻ جو: ٽڏائي پر ڦڙتائي سان اهو مشاهدو ماڻڻ ته ماڻهو، چيزون يا واقعا ڪم ڪن پيا، ڪيئن پيا ڪن، ڇا اڳتي به اهڙي روئيداد رهندي يا نه؟ انهيءَ ڪرت جي هاڻي يا پوءِ اهميت هوندي يا نه.

اچو ته انساني تاريخ تي (فلسفيانه، سياسي، اقتصادي، ادبي، اخلاقياتي، جمالياتي، سماجي، ڪلچري ۽ صوفيانه جهڙين ڦيرن ۾)، سنڌ جي حوالي سان اتاچرري نظر وجهون. جهٽ پٽ ۾ اهو پڌرو ٿئي ٿو ته ڪيتري حد تائين قديم سنڌي ڪلچر، موهن جي دڙي ۾ وڏيو ويجهو آهي. (ڪلچر مان مراد زندگيءَ جو هڪڙو پهلو جهڙوڪ موسيقي يا مصوري نه آهي هوندو آهي پر ڪلچر انساني حاصلاتن جو مجموعو يا ميڙ آهي.)

قصو اتي ختم نٿو ٿئي. سڪندر جي سنڌ تي ڪاهه جو احوال جيڪو يوناني تاريخدانن ڏنو آهي. تنهن موجب سڪندر پنهنجا ڇاڙتا اندرون سنڌ روانا ڪيا ته جيئن اهي ڪا اهم ڄاڻ حاصل ڪري اچن. انهن سڪندر کي اچي ٻڌايو ته ڇپي ڇپي تي قديم شهرن جا آثار نظر اچن ٿا.

موهن جي دڙي جي تباهيءَ کان وٺي عربن جي فتح تائين ڪيترائي تفصيل گهربل آهن. پر پوءِ به ڇچنامي جي بين السطور کي پڙهندي اها پروڙ پوي ٿي ته عربن کان اڳ واري سنڌ ڪيتري خوشحال هُئي. هاڻي مادي آسودگيءَ جو نالو نيشان به نٿو لڀي. اها حالت ناڪاري رويي جي ڏين آهي.

ماضيءَ ۾ سنڌ جو خوشحال هئڻ مان اها مراد وٺبي ته ان جا رهواسي، جيئن رابرٽ انگروسل ٻڌائي ٿو، خوش خرم ۽ پراعتماد هُئا، ۽ وطني محبت سان سرشار هئا. سنڌ مايوسي کي ويجهو اچڻ نه ڏنو، سو خوشحالي جي گهيري ۾ رهي.

سنڌ جي ٻن نامور پٽن پٽاوالا ۽ پنهور جون لکيتون اسان کي ٻڌائين ٿيون ته شهرن جي ٺهڻ توڙي ڊهڻ ۾ سنڌوءَ جو ڪيترو حصو رهيو آهي.

هنن بيرحم واريءَ جي ڍڳن هيٺيان، سنڌ جي هاڪاريت جي بي بها پيداور ٻه دفن ٿي ويئي. بار بار پر ٿور وقتي، سنڌ جي رهواسين پنهنجي پسگردائيءَ تان پنهنجو قبضو وڃايو آهي. چو ته سنڌونديءَ اوچتو ئي اوچتو، بنان ڪنهن اندازي جي رخ پئي تبديل ڪيو آهي. پر پوءِ به اها سنڌ جي ماڻهن جي هاڪاريت آهي، جو هنن نه زمين جي ڪيڙيءَ کي ترڪ ڪيو ۽ نڪي شهرن جي اڏاوت کان باز رهيا. هو وري به مادي توڙي غير مادي شين جي تخليق ۾ رڌل رهيا.

جڏهن به ڪو موقعو مليو آهي ته سنڌي هاڪاريت وڏي زور سان اڳتي آئي آهي. جيئن چام نظام جي دور حڪومت ۾ نظر اچي ٿو. جيڪڏهن هن کي باڪمال ڪري ونجي، ته پوءِ ياد رکڻ گهرجي ته ڪماليت يا اوج بغير ڪنهن بنياد يا آڌر جي حاصل نه ٿيندو آهي. ٿٽي جي نه وسهڻ جهڙي خوشحالي پويان سنڌي هاڪاريت ۽ پراعتماديت ته هئي.

موهن جي دڙي کان وٺي ڪري وڻج واپار توڙي علميت ۾ هاڪاريت جو عمل دخل رهيو آهي. تور ۽ ماپ جا اوزار، شطرنج، نچڻي جو محموعو، اناج جو گودام، ۽ ويڙهه سان لاڳاپيل هٿيارن جي اڻهوند، شهرن جي رٿائتي اڏاوت اهو وائکو ٿا ڪن ته تمام پراڻي دور ۾ به غير معقوليت جو پاڇو نه پيو هو ۽ تسلط ۽ انتها پسنديءَ جي جاءِ تي، سيڪيولر ۽ پر امن رويا غالب رهيا.

هاڻي، جڏهن ماڻهو انسان بنيو - ان ڪري نه ته ڪيس ٻه ٽنگون، ٻٽيهه ڏند، ٻه پير، ٻه ٻانهون آهن، پر انساني دانش جي ڪري - تڏهن سنڌ جي قديم سيپتا واضح ٿي ڪري ته اتي انساني دانش، معقوليت جو هٿ پڪڙيو. جنهن جو اظهار آرٽ، صنعتن، شهرن جي رٿا بندي، انفراديت (علحده گهر) ۽ سهڪاري زندگي ۽ اناج جي ذخيري ڪرڻ جهڙن فعلن ۾ ملي ٿو. ائين معقوليت ۽ امن جو بول بالا ٿيو.

جيڪر ائين آهي ته پوءِ پلا اسين انهن سنڌي حاصلاتن کي هاڪاريت جي فتح ڪوٺيون يا نه؟

شايد ان سوال جو جواب هائوڪار ۾ اچي. ڇو ته لفظن سان لاڳاپيل معنائن کي جيئن جو تيئن رکنديءَ اهو اندازو ٿو ٿئي ته انسان طاقت جو استعمال تڏهن ڪيو آهي، جڏهن ڪا شيءِ اڳتي نه رڳي يا راهه روڪ سامهون آئي.

مثال جي طور ماڻهو نرم ميوي کي زور ڏئي ڦهندو ڪونه. البت ٺوس سوپاريءَ کي پٿر سان پڃندو. ڇو ته اهاءَ ان ميوي جيان نرم ۽ نازڪ نه آهي. ائين نرم ترين ميوي کي ڦيهڻ جو عمل توڙي سوپاريءَ جي ترڙ کي ڇَتَڻَ جو عمل، غير مناسب، بي فاعده ۽ غير معقول بنبو.

”سو ماڻهوءَ کي جڏهن امن سان هڙ حاصل ٿئي، تڏهن هٿيار ڇو کڻي.“ اهائي معقوليت، اجتماعي زندگي ۾ وٺج واپار، صنعتڪاري ۽ فطري قوتن تي غلبو ماڻڻ واري مرحلي ۾ ڪارفرما رهي آهي.

بهرحال ان جي اها مراد به ڪانهي ته سنڌين هميشه پنهنجو بچاءُ نه آهي ڪيو - جيئن ڪنهن ڪاهه جي نتيجي ۾ موهن جي دڙي جي تباهي دوران نظر اچي ٿو.

رني ڪوٽ ۽ ٻين اهڙن ڪوٽن جي سنڌ اندر موجودگي، انهي مد ۾ پڌرو تي ڪري ٿي ته سنڌين ملٽري پهلوءَ کي صفا رد نه ڪيو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ عربن جي فتح وارو داستان ئي ٻڌائي ٿو ته سنڌين پنهنجي ماتر يومي لاءِ ڪيتري نه ويڙهه ڪئي آهي.

يقينن، جيئن لڳي ٿو ته محمد بن قاسم جي ڪاهه ڪا پهرين ڪاهه نه هئي. ان کان اڳ ۾ ٻه ٽي ڪاهون ڪچليون ويون هيون. وري محمد بن قاسم به سولائيءَ سان سنڌ تي قبضو نه ڪيو هو، هو ملٽري جي روڪن کان، حجاج بن يوسف کي آگاهه ڪندو هيو. پوءِ ان جي دربار ۾ موجود نوبنا مشير ۽ ماهرين صورتحال جو تجزيو ڪري صلاح مشورا اُماڻيندا رهندا هُئا. ان کان علاوه سندس لشڪر کي اهڙيون ٻيڙيون يا غوراب ميسر هئا، جي پاڻيءَ جي لهواري جي ابتڙ اڳتي ٿي وڌيا. پوءِ هو ڪيترين جاين تي سنڌين سان جهيڙ ڪائيندو، قابض ٿيو هو. راجا ڏاهر پاران حريف شهزادن کي هڪ ٿي وڙهڻ جو سڏ، نظام ۽ مرهٽن کي ڏنل ٽيپو واري سڏ سان ملي ٿو.

اجان وڏيڪ اهو تہ سندن يعني راجا ڏاهر ۽ ٽيپو جا آخرين لفظ بلڪل هوبهو نہ هوندي بہ ڪافي ملندڙ جلندڙ آهن. پوءِ جي تاريخ بہ اهڙن ڳاڻ ڳڻين جهيڙن سان ڀري پئي آهي، جيڪي سنڌين بيٺڪي قوتن يعني عربن سان جهوٽيا. ائين عربن جي فوجي يا سماجي موجودگي ختم ٿيندي وئي. جڪا آخر محمود غزنوي ڀاران عرب شهر منصوره کي تاراج ڪرڻ ڀڄاڻان، ڀڄاڻيءَ پهتي. (چيو وڃي ٿو تہ انهيءَ منصوره شهر ۾ ئي محمود غزنويءَ کي اها ڄاڻ ملي تہ سومناٿ جي مندر ۾ بي بها خزانو لڪل آهي ۽ هي هتان ئي سڌو سومناٿ ڏي ڪاهي ويو.)

منصوره جي تباهيءَ کان وٺي بلوچن جي ڪاهن تائين، راجپوتانہ توڙي سنڌ ۾ راجپوت راڄ ڏٽي رهيا، پر باهمي جهيڙن انهن کي ايترو تہ ڪمزور ڪيو جو هو بلوچن جي ڪاهہ جو مقابلو نہ ڪري سگهيا. بلوچ پهرين تہ فاتح بنجي آيا، پر پوءِ هو سنڌي وڌيڪ ۽ بلوچ گهٽ بنيا. چو تہ بلوچستان بلڪل ويجهو هو. تنهن کان پوءِ ان جو هڪڙو هيءُ سبب هو تہ سنڌ زرخير هئي ۽ ان جي نسبت ۾ بلوچستان ۾ سڃائي واڪا ڪري رهي هئي. وقت گذرڻ سان بلوچ سنڌ جا مالڪ توڙي سنياليندڙ بنيا. ۽ انهن بجائي پنهنجي ٻولي مڙهڻ جي، هتان جي ٻولي قبولي. اهو سنڌي ڪلچر جو ڪرشمو آهي جو مغلن توڙي انگريز کي سنڌين کان وڌيڪ بلوچن سان وڙهڻو پيو.

جڏهن انگريزن سنڌ فتح ڪئي ۽ وڏيون سماجي تبديلون آڻڻ شروع ڪيون، تڏهن هتي سنڌ ۾ ڪين وڏين روڪن سان منهن مقابل نہ ٿيڻو پيو، جيئن ٻين تي هندن تي ٿيو. فريئر ۽ ليمبرڪ جهڙن جون خدمتون، ٻين جي خدمتن سان گڏوگڏ رکي (جهجهائيءَ جو) فرق جانچيو.

بمبئي سان سنڌ جو الحاق سنڌ لاءِ سٺو سوڻ نہ ثابت ٿيو. 1935ع ڌاري سنڌ بمبئي کان ڌار ٿي، ان کان پوءِ وري ڏهن سالن اندر جنهن هاڪاريت جو مظاهرو ٿيو، سو اڳي جي تاريخ ۾ (الحاق واري دور) ۾ ٿئو ور چڙهي. وري ڪراچيءَ جي سنڌ کان علحدگي ۽ پوءِ سنڌ جو ون يونٽ ۾ شامل ٿيڻ اهڙا واقعا هيا، جن سنڌي نفسيات تي برو اثر وڌو.

سنڌين چوڦير حالتن جو بغور جائزو وٺي، ڪمائتا عنصر ذهن ۾ محفوظ ڪرڻ شروع ڪيا.

انگريز کان اڳ واري عرصي وانگيان، هاڻي سنڌين هر ڳالهه کي قدرت جو نيم ڀانئي ڪري، ماٺ ميٺ ۾ تني قبوليو - گپت وڏيا، ويدانيت ۽ نند آڏيندڙ ٻيا نظريا، جي نہ صرف جاگيرداريت جا پشتي باز، پر سنڌي وچولي طبقي جي اڀرڻ ۾ بہ روڪ رهيا آهن، تن جي افاديت تي سنڌين، خاص ڪري عورتن، جيڪي ئي هن بيٺل سماج جو مک شڪار رهيون آهن، نئين سر ويچار شروع ڪيو.

ارغون، ڪلهوڙا، ٽالپر ۽ ٻيان ٻاهران ايندڙ جن سنڌ تي قبضو ڪيو ۽ حڪمران رهيا، سي وري بہ آخر ۾ سنڌي بنيل آهن. ۽ سنڌي ڪلچر جي واڌاري ۾ حصيدار رهيا آهن. مثال جي طور مرزا قليچ بيگ جا وڏڙا، تمام پرانهن هنڌ کان هت وارد ٿيا، پر پوءِ بہ مرزا صاحب سنڌي ڪلچر جو تابناڪ ستارو ٿي ابريو، ۽ ڪنهن طرح اڪيلو بہ نہ هو.

سنڌي شخصيت جي نيارپ جي سست ۽ آزاريندڙ پر هاڪاري ارتقا - جنهن کي اياز جي شاعريءَ ۾، پٺاوالا ۽ پنهور جي تاريخي ۽ جاگرافيائي لکيتن ۾ ۽ ڊاڪٽر ڊبش جي سن 1925ع کان وٺي ڪري سنڌ يونيورسٽي جي قيام جي مطالبي تي ڄميو رهڻ مان پُرجهي سگهجي ٿو - جي پويان جيڪي سماجي عنصر شامل آهن، تن جو شعوري تجزيو هاڻوڪا سنڌي ڪرڻ لڳا آهن.

بهرحال اهو چيهہ نہ آهي، جو تہ شخصيت مجموعو آهي، پر ان جي ڪارڪردگي لاءِ ضروري آهي تہ ان جا مڙيئي جزئيات - نڪو ٻہ، نڪو ٽي، پر مڙيئي - پاڻ ۾ ميل، سهڪار ۽ رابطي ۾ هجن.

سياڻن اهو بي جا تہ نہ چيو آهي ”زنجير اوتري سگهاري آهي، جيتريون ان جي نسبت ۾ ڳنڍيندڙ ڪڙيون ڪمزور آهن“ جو تہ ڳنڍيندڙ حصن کي ڇڏي ڪري ٻيا حصي ڀلي ڪيترا بہ سگهارا هجن، پر ڇڪ ڇڪان مهل زنجير جي سگهارپ جو دارومدار وري ان ڪمزور ڪڙين تي هوندو آهي. پوءِ

زنجير ڪٽي ڪنهنجي صحت جي يا ٻل جي هجي، يا سياست، اقتصاديات يا ڪنهن ٻي چيز جي هجي – انفرادي توڙي مجموعي هجي.

روز مره جي ڪمن ڪارين دوران، مستقل ۽ ترتيب وار چڪاس، ۽ معقوليت جي استعمال جي گهرج (ڇا؟ گهرج) جو شعور پلئه پوي ٿو. جڏهن ڪو پائليٽ جهاز اڏائيندو آهي، تڏهن ان لاءِ لازم آهي ته واسطيدار شين ڪي چڪاسي، انهيءَ ڪرت ۾ ڪيس ڪڏهن به رخنو وجهڻو نه آهي.

يا اجان به، عام طور تي، هر ڊرائيور گاڏي هلائڻ کان پهرئين، ڪلچن، ٽائرن، بريڪ ۽ پيٽرول جي مقدار جو جائزو وٺندو آهي.

ائين ڪرڻ، عام سمجهه Common Sense آهي.

دنيا جي مڙني سڌريل برادرين انهيءَ عام سمجهه يعني شين جو بغور جائزو وٺڻ کي، زندگيءَ جي هر رخ تي لاڳو ڪيو آهي. اهو عمل زندگيءَ جي جبلت کي فرائيڊ واري موت جي جبلت کان جدا ڪري ٿو. سنڌ جي تاريخ موجب جڏهن چارلس نيپيئر مياڻي جو معرڪو ماري، اتان جي حاڪم جي محل تي ڪڙڪيو هو، ۽ حاڪم جي ڇاتي تي پستول ڦهڪائي هٽندي رڙ ڪئي هئي "پيش پئو" اوسيتائين، هن بد بخت حاڪم سنڌ کي، پنهنجي شڪست جي پروڙ نه پئي هئي، هو ته آفيم جي نشي جي لذت ۾ مگن هو.

ساڳي طرح جڏهن نادر شاهه ۽ محمود شاهه رنگيلو هڪ ٻئي سان جنگ ۾ جنبيل هُئا، تڏهن هڪڙي ڌاڙي نادر شاهه، پنهنجي دور بيني (جنهن کي ان وقت ڊچ گلاس تي سڏيو ويو) ذريعي اهو منظر ڏسي ورتو ته مغل سپهه سالار نازنين جي گهيري ۾ رهيا، نرم هٿن سان مالش ڪرائي رهيا هئا، کين عاليشان ڪپڙا پهريل هئا ۽ سندن تلوارون هيرن سان سجيل هيون، وري هن دوربيني جو رخ پنهنجي ڪئمپن ڏي موڙيو: اُتي تير ڪمان ٺهڻ جي مرحلي ۾ هئا. هن رڙ ڪئي: "اسان جنگ کٽي ورتي."

انهيءَ کان گهڻو اڳ، سڪندر ستلج ندي ڪناري ترسيو هو. ڪيس رات جو، پريين ڪناري تي ويٺل هندستاني سپاهين جي ڪئمپن مٿان ڳاڻ ڳٽيا ستارا نظر آيا. هن پڇا ڪئي: "اهي ڇا آهن؟"

”اها سپاهين جي تندور ۾ پرندڙ باهه آهي.“

”چو ڀلا؟ “

”اُتي هر سپاهي علحده پنهنجي ماني تيار ڪندو آهي“

”ته پوءِ اسان جنگ ڪٿي.“ سڪندر رڙ ڪري چيو، ”جيڪي سپاهي گڏجي کاڌو نٿا پچائي سگهن، سي وري گڏجي وڙهندا ڪيئن؟“

سنڌ ۾ هاڪاريت جي نئين ايار لاءِ، مڙني رهواسين کي ٻڌي يا تڪرار مان هڪ جي چونڊ ڪرڻي آهي. اها پڌري حقيقت آهي. نون سنڌين لاءِ سنڌ کان سواءِ ٻي واهه ڪونهي.

هنن باوجود، مانائتي ۽ عزت ماب مولانا ابوالڪلام آزاد جي بار بار چتائڻ جي، پنهنجي جنم ڀومي کي ماتر ڀومي ڪري نه سمجهيو.

هنن پنهنجي ئي بوٽ جا ڪشا، پنهنجي ڳچيءَ ۾ ٻڌا. پناهگير جڏهن پشاور پهتا ته خان عبدالقيوم خان ڪوششون ونيو، ڪين پنتي ورايو.

جڏهن مخصوص ذاتين جا پناهگير پهتا، تڏهن واهگا سرحد به بند ڪئي ويئي ۽ پري جي پناهگيرن کي سنڌ ڏي مُڪو ويو ۽ سندن واسطي کوکرا پار جي سرحد کولي ويئي.

هاڻي رڳو سنڌ ئي انهن جي ماتر ڀومي آهي، انهن اڳ ماتر ڀومي کي نه ڄاتو، باقي شهرن جي حوالن سان آڪڙبا رهيا. هيڏانهن رڳو سنڌ ۾، اتان جي شاعر لطيف پنهنجو معراج اندرون سنڌ ۾ ماڻيو ۽ سنڌ جي شهرن ۾ سندس روح لامارا ڏيندو رهيو.

تنهن کان پوءِ، انهيءَ بي بدل شاعر، پنهنجي رسالي ۾، ڪنهن عاليشان غاليچي جيان، ڌرتي ڄاوا ڪردار اُڻيا آهن.

اها صورتحال اسان کي ڪاليداس جي ميگهه دت جي ياد ڏياري ٿي: هڪڙو ڪڪر برصغير جي ڪنڊ ڪڙڇ تي برسي ٿو. ان ۾ هر هڪ حصي جي تز نقشگيري / مصوري آهي.

ائين، پٺائي ۾، پوءِ ڪٿي محدود ڪينواس تي، سنڌ جي مٽي، هائو مٽي، حصن کي چٽيو آهي.

ٻنهي حالتن ۾ هڪ ئي ڳالهه مشترڪ آهي: پيار، محبت اڻ ورهايل هندستان ۾ ٽي مسلمان شاعر ئي وطن پرست رهيا آهن. جن ۾ پهريون امير خسرو آهي. جنهنجي تخليقن ۾ وطن لاءِ اڻ ميو پيار ملي ٿو. هن پنهنجي مادري زبان فارسي ۾، پنهنجي ماتر ڀومي توڙي شهر دهلي جي بي انداز تعريف ڪئي آهي. گڏوگڏ ديسي گجر ڪان وٺي، هندستاني موسيقي ۽ هندستاني ٻولن جا ذائقا، هن جي تخليقي گهيري ۾ رهيا آهن.

وري نذير اڪبر آبادي ٿو اچي. جنهن کي هڪ هندو عالم هندستان جو شيڪسپيئر ڪوٺيو آهي. هنن ٻين اردو شاعرن وانگيان، ايراني بلبل کي ڳائڻ بجاءِ، هندستاني ڪوئل ۽ ٻين ديسي وڻن کي ڳايو آهي.

پوءِ وري اقبال جديد قومي تراني نياشوالا (جنهن جون ڪافي سٽون هن پوءِ خارج ڪري، انهيءَ لازوال ادبي شاهڪار کي بيڪار ڪري ڇڏيو) سان سامهون آيو.

بهرحال ترت ئي پوءِ، هن چين و عرب همارا (جو سمجهي پيو سگهجي ته ڇا جي ڪري) ڳاتو ۽ وطن پرستي جي ملامت ڪندڙنظم تخليق ڪيو.

جيستائين، اقبال جا اهي نظم، جن ۾ هن وطن پرستيءَ کي ننديو آهي، هت رهنا آهن، تيستائين، سندس ساراهيندڙ وطن پرست ٿي نه سگهندا.

مسلم ٿورائي وارن صوبن ۾ اقبال جي چڻ پوڄا ٿي ڪئي ويئي. اقبال ڀاران وطنيت کي رد ڪرڻ ڪري، هي مسلم ٿورائي وارن علائقي جا رهواسي پنهنجي جنم ڀومي کي ڇڏڻ لاءِ تيار ٿيا، جڏهن ته اقبال پنهنجي ئي نقطي نظر جي ابتڙ مسلم گهڻائي وارن صوبن جي علحدگيءَ جي گهر ڪئي.

اقبال جي وطنيت ۽ جهموريت لاءِ مذمت، ڪٿي، مسلم ٿورائي وارن علائقن جي حالتن موجب هجي، پر سنڌ ۾ صورتحال ئي ٻي آهي.

هتي هر سنڌيءَ کي پنهنجي وطن سان پيار هو. جڏهن سنڌ بمبئي کان ڌار ٿي هئي ته هنن بي انداز خوشيون ملهايون.

نون توڙي پراڻن سنڌين جي مفادن جي پرخلوص سماجي ۽ روحاني ميلاپ تي ئي سنڌ جي مستقبل جي هاڪاريت جو مدار آهي.

چا سنڌ لاءِ اهو چڱو نہ ٿيندو تہ هو دنيا ۾ ڦهليل سنڌي ڪلچر، ٻولي ۽ نفسيات سان ڇهڻلين کي پنهنجو ڪري وٺي. انگريز، فرينچ،جرمن، ۽ ٻيا متحرڪ سماج پنهنجي ڪلچر، توڙي زبان جي ڦهلاءَ تي گڏ گڏ پيا ٿيندا آهن.

ڏکڻ ايشيا ۾ انگريزن تہ ڦُلين واري ڪم ڪيائو انگريزي، جنهن ۾ ٿورا ڪي فعل تي استعمال ٿيا، باقي رڳو اسم تي ڪم آندا ويا، جي بہ سرپرستي ڪئي. ۽ اهڙي واڌ تي هو سرها ٿيندا رهيا.

وڏي ڳالهہ تہ اڄ اها ڪم ڪيائو انگريزي آسٽريليا جو يونيورسٽين ۾ سيکاري وڃي ٿي.

ٻنهي پنجابن ۽ بنگالن، پنهنجي هڪڙي زبان بحال رکي آهي، جيڪر ڪوبہ سندن زبان کي وڌائي اها انهن لاءِ چڱي ڳالهہ آهي.

سنڌ جا هاڪاريت توڙي متحرڪيت لاءِ اسانکي ماٺ نہ آهي رهڻو.

(سنڌ ڪوارٽرلي 1983/3)

خلق ئي تہ سنڌ آهي

سنڌ جو عام ماڻهو ئي سنڌ آهي. جيڪر سنڌ نہ آهي تہ اها انڪري نہ آهي تہ ڪو سنڌو درياءُ سڪل آهي يا ٿر ۾ ڪو ڏڪار پيل

آهي، يا واهڻن ۾ ڪو پاڻي ڦڙو به ڪونهي، يا باغن ۾ ويراني پئي واڪا ڪري. سنڌ جي سياسي نستائپ ۽ نبلتا جو هڪ ئي ڪارڻ آهي: هتان جي عام ماڻهن کي سوچي سمجهي ڪري ڪمزور ۽ نهال رکيو ويو آهي؛ ننهن چوٽيءَ جو زور لڳائي کيس اهو پئي با آور ڪرايو ويو آهي ته هو يعني عام ماڻهو [يا ڪت خلق] سنڌ نه آهي. تاريخي طرح سچ ثابت ٿيل هڪ ابدي نفسياتي، سماجڪ، حياتياتي، ڪيميائي ۽ طبعي نيم هيءُ آهي ته زنجير اوتري ئي سگهاري هوندي آهي، جيتري نسبت ۾ ان کي ڳنڍيندڙ ڪڙيون ڪمزور هونديون آهن. اها ڪمزور ڪڙي ئي ٽوڙ ڦوڙ جو باعث بنبي آهي. اوهان اسريل يا ترقي يافته ملڪن ۾ ڏسندائو ته اُتي هر ممڪن ڪوشش وٺي ڪري عام خلق کي ئي طاقت جو سرچشمو بنايو ويو آهي. هر شيءِ، خلق جي عام مفادن وٽان اڳتي وڌائي وڃي ٿي. صدر نڪسن کان وڌيڪ سگهارو ڪو ٻيو صدر اوهان کي سُجهي؟ سچو آمريڪا ويٽنامي جنگ جي بکيڙي ۾ غرق هو. آمريڪي سرڪار سرجوشيءَ سان ويٽنام جي تباهي ۾ رڌل هُئي. اُتي هر خطرناڪ ۽ موتمار هٿيار استعماليو پئي ويو. آمريڪي بمباري جي نتيجي ۾ ويٽنام ايترو ته تباهه ٿيو آهي جو اڄ به اڻ ڦُٽل بمن جو خطرو عوام جي آباد ڪاريءَ واري عمل ۾ رڪاوٽ بنيل آهي.

آمريڪي سپاهين، اُتان جي سرزمين تي ايترا ته وبائي مرض ڦهلايا، جو سندن ئي ديس واسي، انهن جي احوال سان دهلجيو وڃن. ڪوبه اهڙو تجرباتي هٿيار نه بچيو، جو ويٽنام ۾ نه چڪاسيل هجي. ان هوندي به ويٽنامي عام ماڻهو توڙي ان جو ذهن ۽ روح جيتجي نه سگهيو. ٻي پاسي آمريڪا جي خلق انهيءَ اٿهي اينگيل جنگ ۾ آمريڪي وابستگيءَ تي ارهي هُئي. ان ڪيفيت جو وڏي واڪ اظهار به ٿي رهيو هو. ايتري حد تائين جو محمد علي ڪلي سميت ڪيترن زوري پرتي ڪيل فوجين پنهنجا فوجي پرتي جا حڪمناما ڦاڙي ڦٽا ڪيا ۽ جيل قبوليائون. يونيورسٽيون شاگردن ۽ پوليس ۾ چڪرين جون ميدان ٿيون. وري جو سابق آمريڪي صدر آئزن هاور کلي عام ايٽم بم استعمالڻ جي صلاح ڏني، ته وڏو گوڙ متو ۽ آمريڪي سرڪار ان تجويز کي چاهيندي به عمل ۾ آڻي نه سگهي. ايٽم بم هڻڻ سان جنگ هڪ پاسي ٿي وڃي ها. اهڙي صورتحال ۾ نڪسن اڳتي آيو، جنهن پنهنجي چونڊ واري

منشور ۾ ان جنگ جي خاتمي کي اولين حيثيت ڏني. صدر چونڊجڻ کانپوءِ نڪسن پنهنجو واعدو پاڙيو: دشمن ملڪن روس ۽ چين جي خواهشن جي ابتڙ هن آمريڪا کي جنگي دپڻ مان ڪڍي ورتو – جنهن ۾ آمريڪا ان بي وس اٺ جيان ڦاٿل هو، جنهن جو نئون قدم ڪيس هيٺانهين ڏي نيو ٿي ويو. اهڙي شاندار ڪاميابيءَ جي ڪري نڪسن جو نانءُ تاريخ ۾ سونهري اکرن ۾ لکجي پيو سگهي. پر آمريڪا جي هڪڙي معمولي ذائفان، جا ڪنهن ننڍي اخبار ۾ ملازم هئي، همراهه کي ٽيڙ گول ڪرائي وڌا. ان مائيءَ آمريڪا توڙي دنيا تي واضح ڪيو ته نڪسن صاحب غير ضروري ٽيپ رڪارڊنگ ٻڌي آهي. سندس عمل آمريڪي شهريءَ جي خانگيت / نويڪلائپ واري حق تي ڌاڙي برابر هو. خلق اهو ٻڌي، پهرئين ته محظوظ ٿي ته هيڏو وڏو ماڻهو، ايتري تائين ڪري ٿو سگهي.پوءِ ان عمل لاءِ وڏي واڪ ڪروڌ جو اظهار ڪيو ويو. ائين صدر نڪسن خلاف نه رڳو تحريڪ هلائي ويئي، پر قانوني پڪڙ ۾ سوگهو ڪيو ويو. هيءُ اهو ئي ماڻهو هو، جنهن آمريڪا کي ويٽنامي جنگ جي آڙاهه مان ڪڍيو هو. صدر نڪسن پهرين ته ان ڳالهه کان نابري واري ته هن ڪي ٽيپون ٻڌيون آهن. ثابتي فراهم ڪئي ويئي. هاڻي ڪافي ٿيو. هائو ڪافي ٿيو. هاڻي يا ته خلق جي سياسي سگهه دائم رهي يا نڪسن قائم رهي. خلق جي سگهه ۽ آمريڪي صدر، جو ڪوڙو هجي، ٻئي گڏجي ڪيئن پيا رهي سگهن.

نڪسن آڻ مڃي. عجب جهڙي ڳالهه آهي ته هن انهيءَ مائي کان ڪوبه بدلو نه ورتو. اهو ڪو معجزو نه هو. معجزو ته هوند ٻين ملڪن خاص ڪري پراسرار اوير ۾ ٿئي ها، جتي نه رڳو اها مائي، پر سندس مٽ مائٽ، قبيلو ۽ اخبار جادوءَ جي روز تي ائين الوپ ٿي وڃن ها، جو سندن ڪو نالو نشان پنتي نه رهي ها. مثال طور افغانستان ۾، جڏهن بادشاهه سڳوري، چٽ غاصب بچہ سقہ کي شڪست ڏني، تڏهن ڪلاڪن کان پوءِ ان غاصب سقہ جو ڪو مائٽ ويندي ابهم ٻارن تائين، ڪو ٻه نه بچيو. ان کان اڳ ٽالپرن، مٽن وسياهه ڪندڙ ڪلهوڙن سان، پنهنجي وفاداري جو آخرين پيرو مظاهرو ڪيو هو. تڏهن ڪوبہ ڪلهوڙو نه ڇڏيو ويو ته جيئن دنيا ڄاڻي سگهي ته ڪلهوڙا ڪهڙي رنگ روپ جا مالڪ هئا. ان جي ابتڙ

جڏهن نيپيئر فاتح بنجي آيو تہ ان رڳو ٽالپرن کان سجدي جي گهر ڪئي. اهڙي واقعي خلق کي ڏندين آڱريون ڏئي ڇڏيون. جن خوشيءَ سان اهو سجدو بجا آندو، سي بہ ان اڻ گهري خوش نصيبي تي حيران هيا (هوڏانهن هوش محمد شيدي، ڌارين جي غلامي کان پاڻ بچائيندي ۽ شهادت جي راهہ ورتي).

بهرحال پوءِ بہ خلق جا ڌولاوا ڪونہ گهٽيا. اهي تہ اجا توڙي انهن سجده گرن جا غلام هئا، جن ٻانهون ٻڌي، پيرين پئي، انگريز مائي باپ کان پنهنجا شڪارگاهہ واپس ورتا. ٻئي طرف هوشو جي ذڪر سان تحسيني نعرا زبان مان نڪريو وڃن.

انگريزن جي فتح تائين، نہ صرف هتي، بلڪ پوري هندستان ۾ خلق کي تہ ڪير ڪنگهندو بہ نہ هو. پر هوڏانهن ڪلائيو کان وٺي نيپيئر تائين، مڙيئي فاتح، انگلنڊ جي خلق جي چونڊيل نمائندن آڏو جوابده هئا. هت هر حڪم مٿان کان ٺاڦيو ٿي ويو. برطانيہ ۾ پهرئين مسئلو ڳوٺاڻي ڪائونسل ۾ آندو ٿي ويو، پوءِ پريس جي ذريعي چونڊن ۾ ڪٽيل بي اختيار لارڊن جي وسيلي هائوس آف ڪامنس ۾ ٿي پهتو، جتي بادشاه جي معمولي اجازت لاءِ ترسيو ٿي تہ جيئن ايڪٽ يعني باضابطہ قانون جي شڪل وٺي. سن 1818ع ڌاري راجا رام موهن رائي انگريز حاڪمن کان گهر ڪئي تہ هندستان تي ائين حڪومت ڪئي وڃي، جهڙي طرح انگلينڊ ۾ ڪئي پئي وڃي. پر انگريزن اجا مڪمل فتح حاصل نہ ڪري سگهيا هئا. اجا مس سنڌ کي فتح ڪيائون ۽ سکن کي شڪست ڏنائون تہ ”بلوو“ اچي ڪڙڪيو. اهو ”بلوو“ هُيو تہ محدود علائقي ۾، پر ان سلطنت جا بنياد لوڏي وڌا، جا سو سالن ۾ جڙي راس ٿي هئي.

”بلوي“ جي ناڪامي هندستاني جاگيرداريت لاءِ موت ثابت ٿي. 1753ع ڌاري پلاسي واري جنگ دوران، مرشد آباد جي واپارين، جيڪو انگريزن واپارين سان دوستيءَ جو ناهہ ڪيو هيو ۽ فاتح ڪلائيو جي پليڪار سندس پيرن ۾ سونا سڪا اچلائي ڪئي هئي، سا دوستي 1857ع ڌاري بيحد فائديمند ثابت ٿي.

بنگال ۾ جاگيرداريءَ کي صفا نابود ڪيو ويو. ايتري تائين جو ڍاڪا وارو زيبائشي راجا ٻه ڪشميري مسلمان واپارين جي ڪٽنب جو چشم و چراغ هو. ٻين بنگالي راجائن جو تعلق ٻه پراڻن هندو راجائن سان نه هو، پر اهي راجا ته ٽئڪس گڏ ڪندڙ واپاري ڪٽنبن مان هيا. روينيو جي سڌاري ۾ اندين پينل ڪوڊ جي ڪري، هڪ ئي ڌڪ سان لکين پنچائتون ناڪاره ٿيون ۽ خلق رياست سان سڌي رابطي ۾ آئي. پهرئين بنگال، پوءِ سنڌ ۽ پنجاب، انگريزن جي قبضي ۾ آيا. پنجاب ۾ سک هارين جي بغاوتن اڳيئي مغل حاڪميت کي نهوڙي وڌو هو، سو اُتي جاگيرداري ڪمزور پئجي وئي. سک حاڪمن کي ايترو وقت ئي نه مليو، جو اهي پنهنجي حاڪميت مظبوط ڪري وٺن. انگريزن جي اچڻ ڪانپوءِ پنجاب، هارين ۽ اپتڪارن جو ديس بنيو. 1857ع ڌاري ڪين مغل شهنشاهينت کان آجپو نصيب ٿيو، سو هنن تازي شڪست ۽ پنهنجي محبوب اڳواڻ رنجيت سنگهه جي پوٽي جي جلاوطني کي جلدي وساري وڌو ۽ انگريزن جي تابعداري دليان قبولي.

سنڌ ۾ جاگيرداريت جون پاڙون بيحد پختيون آهن. جيتوڻيڪ ميرن جو روز هڪ ئي ڌڪ سان ختم ٿيو، پر پوءِ ٻه مقامي زميندارن انگريز آقائن آڏو گيسيون پائي، پنهنجو عام تي قبضو بحال ڪيو. سنڌي خلق آڏو وڏيرو ڦني خان بنجي ٿي ويو. پر انگريز عملدار جي اڳيان سندس حالت مينهن ۾ پسيل ڪڪڙ جيان ٿي ٿي ويئي.

جيڪر سنڌ کي فتح ڪانپوءِ پنجاب سان ملايو وڃي ها ته هوند هينئر پنجاب جي اثر ڪري، سنڌي سماجي سياسي تاريخ ئي اور هجي ها. بمبئيءَ سان الحاق واري دور اندر، هندو تاجرن جي ڪوشش سان، سنڌ ٿوري گهڻي سڄي هند سان لاڳاپيل رهي، باقي هونءَ هيڪلو صوبو بني، جنهن تي بمبئي ۾ براجمان ڪمشنر راڄ پيو ڪري. بهرحال، ساڳئي وقت سنڌ پنهنجو قديم تشخص بحال رکيو. انگريز عملدارن جي ڪوشش سان سنڌي ٻوليءَ جي صورتخطي جوڙي ويئي، جنهن ڪري اها سرائيڪي جهڙي حشر کان بچي ويئي.

بي زمين هارين سان زميندارن جيڪي وهلور وهايا آهن، تن جو بيحد مختصر احوال حيدر بخش جتوئي پنهنجي لکڻين ۾ ڏنو آهي.

مير، پير ۽ وڏيرا، مفادن جي حوالي سان ٻڌ رهيا آهن. هنن جي ڪرت جو طريقو هندن جي قديمي ذاتياتي گروهن جهڙوڪ برهمڻ، کترين ۽ وئشن جي هلت سان ميل ٿو کائي. سنڌ جي عام ماڻهو کي، جنهنکي سوچي سمجهي هاري (يعني شڪست کاڌل) جو نالو ڏنو ويو، سو شودر جيان، يا اڃان به وڌيڪ ڪريل ذات پريا Paraya جيان لوڙيندو رهيو آهي. حيدر بخش جتوئي، مسلمان ياءُ وڏيري ۽ مسلمان ياءُ هاري جي وچ ۾ قائم رشتن جو جيڪو نقشو چٽيو آهي، سو وار ڪانداريو چڙي.

ياد رهي ته انهن زميندارن، نيپيئر کان ايلاز ڪري، پنهنجون زمينون، خاص ڪري شڪارگاهه واپس ورتا، جي کين، ٻين مڙني املاڪن کان وڌيڪ عزيز هئا. تاريخ ثابت ڪيو آهي ته هر ڏڙٻاٽي Bully ڪائر هوندو آهي. بهرحال، اها نقشگري يا مصوري تڏهن ثاب پوندي جڏهن ترتيبوار انهن سنڌ توڙي پنجاب جي، پيرن، سيدن ۽ سجاده نشينن جي جبر ۽ ان جي خوفناڪ نتيجن کي فلمائجي. انهن اعلي حضرتن، سالن جا سال، عام ماڻهو کي اهو پئي بانور ڪرايو آهي ته ٻنهي جهانن ۾ سندن نجات جو پروانو هنن جي هٿ وس آهي. هندو مت جي برهمڻ جيان، هنن مسلمان برهمڻ به هر ممڪن نموني، خلق کي روحاني طرح ڪنگال پيي رکيو آهي.

انهن خون پياڪ گروهن جو مخفي گڏيل مفاد اهو پئي رهيو آهي ته ڪيئن به ڪري عام انسانن طور پاڻ پروڙ يا انساني حقن جي سمجهه کان ڪوهين ڏور رکن.

هندو عاملن توڙي پائيبند تاجرن به انهيءَ حڪمت عملي تي عمل ڪندي عام ماڻهو يعني خلق جي سڌاري لاءِ ڪابه سرجوشي نه ڏيکاري. پاڻ، هنن سروخرو ٿيڻ لاءِ سنڌ جي صوفين ۽ پيرن جا در پئي پيٽيا آهن. عجب آهي ته اهي هزارين صوفي سگورا، عورتن سان ڪاروڪاري واري مامري ۾ ٿيندڙ انياءُ تي سارو عرصو چپ ۾ رهيا، پر ڪو هلڪو احتجاج نه پئي ڪيائون. هڪ غير صوفي، نيپيئر جي هڪ ئي قدم سان اها گهٽنا

ڪافي گهٽجي ويئي. مذڪوره گروهن، هميشہ، انهيءَ صوفي مت جي سهاريءِ خلق کي تاثر ڏنو آهي تہ هيءَ دنيا، ايندڙ جهان جي ڀيٽ ۾، ڪين جهڙي آهي.

انهيءَ صورتحال جو اثر اهو ٿيو آهي تہ سنڌ واسي مادي توڙي روحاني بي وسيءَ جو شڪار رهيا آهن؛ ۽ ان جي نتيجي ۾ سڄو سنڌي سماج ڊانوان ڊول رهيو آهي.

سنڌ ۾ دانشور طبقي جي اوسر جُونءَ پير جي رفتار سان ٿي رهي آهي. انڪري اهو ايترو با اثر بہ ڪونهي. وري جيڪو اٿي ۾ لوڻ برابر آهي، سو ڪامورن ٿيڻ جي شوق ۾ ورتل آهي، ۽ وڏ-پيٽائو ڏرين جي سلامي هئڻ تي نازان آهي. ان کي نہ مرزا قليچ بيگ جي علمي سر گرمين جي اهميت جي سمجهہ آهي، نہ ئي ڪيس حيدر بخش جتوئي ۽ الهہ بخش جي ٻاران عام جي آسودگيءَ لاءِ ورتل ڪوشش کي اڳتي وڌائڻ جو اونو آهي. ڪين ڀِيٽ ئي ڪانہ ٿي پوي تہ سماج جي ڪمزور ڪڙي ڪهڙي آهي؟ مهاجر يا پناهگير، جن ۾ ڪو دهليءَ جو آهي، ٻيو ملبار مان آيل آهي، ٽئين جو تعلق ڪنهن ٻئي علائقي سان آهي، ۽ چوٿون پاڻ کي يوپي ۽ سي پي جو ٿو ٻڌائي، هت بي پاڙي ول جيان آهن. هي، جڏهن پنهنجي جنم ڀومين ۾ ئي رهيل هئا، تڏهن بہ جنم ڀومين کي ماتر ڀومي سمجهڻ کان قاصر رهيا. سندن ذهنيت جي پروڙ سندن ڪنهن شاعر جي هيٺين سٽن مان پئجي ويندي:

ميري مولا بلالو مديني مجهي،

مار ڈالا اس فلڪ ني اور هندستان ني،

بيڪسي ني، مفلسي ني، حسرت و ارمان ني،

ڪوئي ساٿ نا اپني لياري مجهي،

ميري مولا بلالو مديني مجهي.

ترڄي يا خوشيان آيل مهاجرن جي ذهنيت ۾ جا افراتفري ۽ هنگامہ خيزي هئي، سا وقت جي دز ۾ لٽجندي وڃي. هي اوير جرمنيءَ جا واسي نہ آهن، جو ڪين اولهہ جرمنيءَ ۾ پرجوش ڀليڪار ملي، ۽ نہ ئي هي ڪي

پلگرم فادر Pilgrim father آهن، جي سموند جهاڳي، آمريڪا جي ويران پٽن
ڪي والارينداا آهن.

هي هتان جي مقامي ڪلچر ڪان بلڪل اڻ ڄاڻ آهن. ڪين هت اچڻ ڪان روڪيندي، هندستان جي ناميارِي شخص ابوالڪلام آزاد ڪين اهو چتاءُ ڏنو هيو تہ ”توهان جنهن پاڪستان ۾ وڃو پيا، تنهن ۾ مختلف ڪلچر، ٻولين ۽ ادب وارا ماڻهو ورسيل آهن ۽ انهن جي رهڻي ڪهڻي توڙي روايتون هڪ ٻئي ڪان بہ جدا جدا آهن. جيڪر اڄ ڪان 25 سال پوءِ هي هنن ۾ قومپرستي پيدا ٿي پوي، تہ پوءِ اوهانجو حشر ڇا ٿيندو؟“ مولانا جي انهيءَ بروقت چتاءَ ڪو ٻوٿو نہ ٻاريو، پر هڪ طرح مولانا جي اها سياسي پيشنگوئي، سورنهن آنا سچ ثابت ٿي.

جنهن گهڙي، هي، پاڪستاني سرحد ٽپيا، ان مهل ئي، هنن جي واپسيءَ جون راهون مٽجي ويون. هي، پنهنجي جنم ڀومين، جتي سندن ابا ڏاڏا پوريل هيا، ڏي واپس ورڻ جو حق وڃائي ويٺا - هنن بہ تہ ڪڏهن بہ جنم ڀومين ڪي ماتر ڀومي نہ سمجهيو هو.

هي هاڻي، ڪراچي ۾ اترئين حصن مان ايندڙ آبادي، جنهن ۾ هنن لاءِ ڪابہ انسيت ڪانهي، جي ڪري اقليت ۾ تبديل ٿي رهيا آهن.

مقامي ڪلچر، ٻولي ۽ ويچارن ڪان ڏور مخصوص دائرن ۾ قيد، شيعہ سني تڪرار جي ڪري باهمي ڪروڌ ۾ ورتل ۽ مقامي پيرن ۽ ميرن جي غلامي ڪان ٿهندڙ هي مهاجر، مقامي سنڌي خلق - جن ڪي پنهنجا بہ ڪنگهن ڪونہ - سان ميل جول لاءِ تيار ڪونہ آهن.

جيستائين سنڌي خلق يا عام ماڻهو- جو ئي سنڌ آهي ۽ زنجير واري ڪمزور ڪڙي آهي - سگهارو نہ ڪبو، تيستائين سنڌ ڪي سرهو ڪرڻ جي ڪابہ ڪوشش ثاب نہ ٿيندي، ڄڻ اسين هيملٽ ڊرامي ڪي بغير هيرو يعني پرنس آف ڊين مارڪ ڪان سواءِ اسٽيج ڪنداسون.

(سنڌ ڪوارٽرلي Volume XIII, 1985/1)

نوجوانن جو پنهنجي سنڌ ۾ ايمان

چوڻي آهي تہ جهاز جڏهن ٻڏڻ لڳندو آهي تڏهن اتان ڪوئا تين وال ٿي ويندا آهن. ڀلا چو نہ ڀڄن؟ ڪوئا آخر ڪوئا آهن. جڏهن ڪين خبرهجي تہ جهاز ٻڏي رهيو آهي، پوءِ بہ هو بالم بنيو ويٺا رهن. اها تہ عجيب وغريب صورتحال ٿي. پاڻ بچاءَ جو جذبو ڪين ڀڄڻ تي مجبور ڪري ٿو. ٻئي پاسي، جيڪي ڪوئا جان بچائڻ لاءِ بي مروت سمنڊ ۾ پاڻ ڇڏيندا آهن، تن مان گهڻا تڻا تہ محفوظ مقام تي ڪونہ پڄندا آهن، سو اهي ڪوئا، ڪوئي وارو موت مرن، نڪي ماڻهو جهڙو. اڪثر حالتن ۾ ماڻهو ٻڏندڙ جهاز ڇڏيندا نہ آهن.

نيويءَ وارن جي هڪ عجيب پر مقدس روايت اها آهي تہ خاص ڪري جنگين دوران جهازن جو ڪيپٽن، مسافرن کي خطري مان اڪرائي لائيف ٻيڙين ۾ ٻيڙو ڪري پاڻ جهاز سميت سمنڊ جي تري ۾ الوپ ٿي ويندو آهي. انهيءَ ڪري تہ ان کي Tar (سمنڊ جهاڳيندڙ يا ملاح) چيو ويندو آهي، نڪي ڪوئو Rat. ڀلا آخر ڪوئو Rat ڪيئن ملاح Tar ٿيندو يا ملاح Tar ڪهڙي پر ڪوئو بنبو. ٽرئفلگر جنگ هلندي برطانيہ جو هڪ مانائتو ملاح لارڊ نيلسن، شديد زخمجي جڏهن وڪٽري نامي جهاز ۾ آخري پساهہ پورا ڪري رهيو هو، تڏهن سندس آخرين لفظ هي هئا تہ ”رب جي مهرباني، مون پنهنجو فرض نڀايو.“ انهيءَ جنگ جي آغاز مهل سندس پهريان لفظ اهي هئا تہ ”برطانيہ ان ڳالھ جي گهرجائو آهي تہ هر ماڻهو پنهنجو فرض پورو ڪري.“ اسان کي لفظن ”هر ماڻهو“ تي اکيون پوڻ نہ گهرجن. چاڪاڻ تہ عظمت جي ڪهاڻي انهن سان ئي لاڳاپيل آهي. هائو هر ماڻهو ئي عظمت جي اڏاوت ۾ حصيدار ٿيندو آهي. هر ماڻهو ۾ نيلسن نہ صرف پاڻ کي، پر پنهنجي قريبي بالا عملدارن کي بہ شامل ٿي ڪيو. انهيءَ گهمسان واري لڙائيءَ ۾ نيلسن جهاز جي ڊيڪ تي ”ائڊمرل“ جو يونيفارم پهريو بيٺو هو. دشمن کي سندس فوجي نشان چٽو نظر اچي رهيو هو. ان دير نہ ڪئي ۽ کيس گهائي وڌو. شايد هن پاڻ ڏيکاري بيوقوفي ڪئي ۽ ان جي ئي نتيجي ۾ شديد زخمجي پيو.

بهرحال هن برطانيه جي هڪ روايت ٽوڙي. اتان جا نواب صاحبان جنگ جي آڙاهه کان پاڻ بچائي، عام خلق کي ئي ان ۾ ڌڪيندا هئا، پر نيلسن جي انهيءَ روايت ٽوڙ عمل جو اهو نتيجو نڪتو، جو اڳتي هلي ڪري اتان جي شاهي خاندان جو پرنس آف ويلز کان ننڍو شهزادو بذات خود ارجنٽائين واري جنگ ۾ ايترو ته مشغول هو جو ڪڏهن ڪڏهن اهو ٽي هُليو ته همراهه گم ٿي ويو آهي يا مري کپي ويو آهي.

مگر ننڍي ڪند ۾ ان جي عين ابتڙ پئي ٿيو آهي. شاهوڪار شاهي هميشه غريبن ۽ آدرشين کي جنگ جي آڪاڙي ۾ ڦٽو ڪيو آهي ۽ وري انهن جي ئي لاشن تي پنهنجي مفادن جي آبياري پئي ڪئي اهي. ۽ پنهنجو اڳهه پئي وڌايو آهي. برطانيه ۾ غريب توڙي امير، جنگ جي ميدانن ۾ ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي وڙهندا رهيا آهن. اسان کي ته اهو به معلوم ڪونهي ته اهو اَڇاتو سپاهي ڪير آهي، جنهن جي قبر تي هر سال نه رڳو ٻيا ماڻهو، پر بنفس نفيس ملڪه سڳوري به گلن جي ورڪا ٽي ڪري. اهو سپاهي عام کان عام ماڻهو ٿي ٿو سگهي. برطانيه توڙي ٻين ملڪن جا جوان پنهنجي سماج جي بي فيض، خودغرض ۽ ڪِجهو ماڻهن کي اها اجازت نه آهن ڏيندا ته هو سندن بي مثل قربانين جي آڌار تي مخصوص پيپ پريل ڌرين جي ياوري ڪندا رهن.

جڏهن آمريڪا کي ويٽنامي جنگ ڪِڇيءَ ۾ پئجي ويئي ۽ ڪيترائي آمريڪي جوان فوجي موت جو شڪار بنجندا رهيا، تڏهن نه رڳو صدر نڪسن جي وقتائتي سفارتڪاري ڪم آئي، پر گهڻي ڀاڱي آمريڪي نوجوانن جو ئي سخت ردعمل هو، جنهن جي باعث آمريڪا انهيءَ جنجال مان جند آجي ڪرائي سگهيو ۽ هڪ نموني سماجي گهوٽالي کان بچي ويو. آمريڪي نوجوانن نه پاڻ ڦرائڻ تي چاهيو ۽ نه ئي ٻين کي ڦرڻ تي گهريو. اتان جي سپاهين وڙهڻ کان نابري واري، انڪري جو اها جنگ آمريڪا جي مفاد ۾ نه هئي. جنگ کان انڪار ڪري، ڪي ڪورٽ مارشل ٿيا ته ڪي گولين جو بک بنيا. ٻئي پاسي جن نوجوانن کي زوريءَ فوج ۾ ڀرتي ٿي ڪيو ويو تن به فوجي حڪمنامن کي ڦاڙي وڌو ۽ قيد ۽ سزائن کي ترجيح ڏنائون. مشهور باڪسر محمدعلي ڪلي به انهن جوانن مان هڪ هو. ائين پنهنجي ڪلڻ هاب نيڪالي کي نظرانداز ڪندي ويٽنامي جنگ مان جان ڇڏائيندي،

آمريڪا پنهنجي داخلي پيچ ڊاھہ ڪي روڪي وڌو. اھا آھي نوجوانن جي سگهہ. هاڻي سنڌ ۾ بہ نوجوانن ڪي اھا روش اپنائڻ گهرجي. ڪين بي حس، بي ضمير پوڙهن ڪِڳن جي مفادن واسطي پنهنجي غلط ۽ اڪارٿ واهپي کان انڪاري ٿيڻ گهرجي. ننڍي ڪند ۾ سياسي اياڻپ لڪين ماڻهن تي بي رحمانہ نموني اثرانداز ٿي آھي ۽ انهن جي ڏولاون جو باعث ٿي آھي. ڇڻ تاريخ جي رَتا، پنهنجي ليکي، هميشہ لاءِ ڊانوان ڊول ٿي ويئي آھي.

بي مقصديت سان ڇهٽيل، خود غرض ۽ بي رحم فردن سوچي سمجهي، ڇاڻي واڻي بي سمجهہ، بي خبر نوجوانن جي آدرشن ڪي چيپاٽيو آھي ۽ ڪين روحاني طرح ڪنگال ڪري انهن ڪي راڪاسي حيثيت ڏيئي، باقي آدم جي ڦتڪار لائق بنايو آھي. 1854ع ڌاري هينرڪ ڪيلر (Heinrick Keller واضح ڪيو تہ هو تہ ”هڪڙو اڪيلو شخص ڪيترن ئي ماڻهن کي موڳو ۽ ڪسي ڪري تباھہ ڪري سگهي ٿو. وري اهي ماڻهو پاڻ تي ٿيل احسانن جي شڪرگذاريءَ طور ٻين ڪيترن ڪي پاڻ جهڙو ٺاهي وٺندا. جڏهن ڪنهن جي ڪوڙن سان پالنا ٿيندي تہ اهو ياعمر پيو ڪوڙن جي خوراڪ لاءِ واجهائيندو. ائين هڪڙو ڪنهن ڪوڙ جي ڪري فاعدي ۾ ويو تہ وري ٻين ڪوڙن جي پالنا ڪندو. سو بدمعاشن جو هڪ ئي حسب آھي.“

يوگين ايچ ميٿون (Eugene H. Methvin) چواڻيءَ:”جڏهن ڪو معتصب ۽ ڪٽو پنهنجي زوربيانيءَ جي مدد سان مريدن جو ٽولو جوڙي وٺي ۽ انهن جي پنهنجي بيڪار خيالن سان مالش ڪندو رهي ۽ ڪين هردم اهو باآور ڪرائي تہ اوهان کان سواءِ ٻيءِ سڄي خلق دنيا جي تباهيءَ جي تمنائي آھي. رڳو اوهين ئي دنيا جا رکوالا ۽ پاسبان آهيو. مٿان وري انهن کان پاڻ تي (مٿس) انڌي اعتقاد رکڻ جي طلب ڪري تہ پوءِ نتيجي ۾ اهو ٽولو ٺهيل ٺڪيل سماج جا بکيا ادوڙي، ڏوهن جو طوفان برپا ڪري سگهي ٿو.“

سنڌي نوجوانن کي پنهنجن خسيس ذاتي مفادن کان وڌيڪ ڪو ٻيو عظيم مقصد پورو ڪرڻو آھي، ڪين اها لنبي چاڙهي چڙهڻي آھي. جنهن جي ڊيگهہ توڙي انگڙ ونگڙ دماغ خطا ڪريو ڇڏي. اهڙي صورتحال وڏي همت، وطن لاءِ سڪ ۽ ان کي سجائڻ جي جذبي جي گهرجائو آھي.

1857ع واري جنگ آزادي ۾ وڏي تباهي ٿي هئي. جنرل هڊسن بذات خود شاهي شهزادا ڪٽنا هئا ۽ تن جو خون پي بڪيو هو ته "هاڻ ئي ته مون پنهنجي اڄ اجهائي آهي." مغل شهنشاه بهادر شاهه ظفر کي قيد ڪري رنگون موڪليو ويو، جتي کيس پنج روپيه في مهينو گذر بسر لاءِ ڏنا ٿي ويا. دهلي توڙي لکنوءَ جا عاليشان پاڙن جا پاڙا مٽي جو ميدان ڪيا ويا، جتي هاٿي فوج کي پريڊ ٿي ڪرائي ويئي. دهلي جي خوني دروازي ۽ لکنو واري چونڪ وٽ هر روز شاهي خاندان جا فرد ڦاهيءَ چاڙهيا ويندا هئا، جن جي نظاري لاءِ يورپي زائفائون اچي مڙنديون هيون ۽ تن کان في ننگ چار آنا اوڳاڙيا ويندا هئا. ڪراچي جي هاٿوڪي ايمپريس مارڪيٽ واري جاءِ تي پندرهن سنڌين کي گولين سان پسم ڪيو ويو هو. اهي سڀ وار ڪانداريندڙ نظارا ٻين سان سر سيد احمد خان به اکين ڏٺا. هن خوفزده ٿي ڪنڌ وٽي ويهڻ بجاءِ سماج جي نئين سر اڏاوات جو پڪو پهه ڪيو.

تاريخ شاهد آهي ته سنڌس اها همت ڦلدائڪ ثابت ٿي. راهه روڪ پٿرن کي ڪنهن وڏي ميڙ تي اچلائڻ کان وڌيڪ انهن مان اڳتي وڌڻ جو ڪم وٺڻ لاءِ هڪ وڏي همت جي ضرورت پوندي آهي. جڏهن مخالفت بيحد طاقتور هجي ۽ ان تي قابو پائڻ جي هڪ ئي واهه هجي: تشدد. تڏهن اهڙين حالتن ۾ هاڪاري ۽ مثبت همت اها ٿيندي ته تشدد کان پاسو ڪجي. جمال الدين افغاني سر سيد کي انگريزن جي مخالفت ڪرڻ لاءِ زور پريو هو. هن افغانيءَ کي چيو هو ته "بلوي جا نتيجا مون اکين سان ڏٺا آهن، تو نه آهن ڏٺا."

ساڳئي طرح گوڪلي (Gokhle) پڻ غدر پارٽي سان واسطي ۾ اچي انگريزن جي پرتشدد مخالفت ڪرڻ کان انڪار ڪيو. ان جي بجاءِ هن صاحب عالمن ۽ دانشورن جي تعاون سان "خادمين هندستان سيا" جو پايو وڌو. انهيءَ سيا آزاديءَ ۾ حائل مسئلن جي چنڊڇاڻ ۽ ڪاميابيءَ جي طريقن جي تشڪيل جي شروعات ڪئي. هائو، ساڳئي طرح عظيم پيانو نواز پئڊرووسڪي (Padrovisky) به بندوق بجاءِ موسيقي سان پنهنجي محبوب وطن پولينڊ کي جرمنن کان آزاد ڪرائڻ لاءِ جنگ جوٽي.

جڏهن سنڌ جي نانءَ مٽائڻ جا سانباها ڪيا پئي ويا، تڏهن ڪي ٿورڙا سنڌي عالم هڪ جاءِ ڪٺا ٿيا ۽ سنڌي ادبي بورڊ جو بنياد وڌائون، جنهن ڪي هاڻي وڏي حرفت ۽ چالاڪيءَ سان موت ڏي ڏڪيو پيو وڃي.

هڪڙي پرامن ٻليءَ اهو فيصلو ڪري ته هاڻي ڪوئن سان دشمني ڇڏجي ۽ پر امن بقاءِ باهمي تي عمل پيرا ٿجي، هڪ ڪوئي وٽ پهتي ۽ ڪوئي کي دعوت ڏنائين ته ٻر مان نڪري مٽي اچي ۽ امن جا شرط اچي طئي ڪري، تڏهن ڪوئي پنهنجي ٻر مان ئي وراڻيو هو ته "مادام! آئون اجان جيئڻ ٿو چاهيان، سو ٻر مان ٻاهر اچڻ لاءِ معذور آهيان."

اهو ننڍڙو ڪوئو ٻه اسان مان گهڻن کان تيز نڪتو، ڇو ته اسان پنهنجي انفراديت کي ڏٿو هٽي، اڳواٽ رٿيل ۽ اڃلايل ڄار ۾ ڦاسجي، هيٺي ۽ سگهاري ۾ ٿيندڙ صلاح مصلحت سان لاڳاپيل چالاڪين جو شڪار ٿيندا آهيون. مهاتما گانڌي کان ڪنهن پڇيو ته "هو ڇو آڇپي (Liberty) سان لاڳاپيل جوکم ٿو ڪٽڻ گهري." تنهن تي پاڻ وراڻيائين ته "آئون گناهه (ڪرڻ) جي آزادي چاهيان ٿو."

ساڳئي طرح جڏهن مائونٽ بيٽن قائد اعظم کي چيو ته ڪيس (يعني قائد کي) هن ننڍڙي پاڪستان حاصل ڪرڻ مان ڇا ورندو، تڏهن قائد اعظم هڪڙي پراڻي اخبار کي ڦهلائي، مائونٽ بيٽن کي مخاطب ٿيو، "هن اخبار جيتري پاڪستان تي ٻه آئون مطمئن رهندس."

ائين مائونٽ بيٽن هٿيار ڦٽا ڪيا، هن کي پاڪستان اٽڻ لڳو. تاريخ ۾ هميشه ائين ئي ٿيو آهي ته بنيادي گهرجن (Essentialities) تي ڪا به مصلحت نه ڪئي ويندي آهي.

جيتري قدر سنڌ جي دانشورانه عظمت جو سوال آهي، انهيءَ سلسلي ۾ هر نوجوان کي ننڍڙي ۾ ننڍڙي ذاتي مصلحت کان پاسو ڪرڻ گهرجي، پوءِ ڪٽي ڇا مان ڇا ٿي پوي. سنڌ صدين تائين يوڳيو آهي، وحشي غاصبن جي قبضي ۾ رهندي اچي. انهيءَ گهگهه اونداهي ڪڪر جي پويان روشنيءَ جو ترورو اهو آهي ته جن ٻه هتي قبضو ڪيو، تاريخي جبر ڪين سنڌي بنائي ڇڏيو آهي، ايتري تائين جو اهي اڄ پاڻ کي سنڌي سڏيندي بود ۾ پرجي وڃن

ٿا، سندن دلين ۾ سنڌ لاءِ پيار جو درياءُ اٿلون ٿو ڪائي. آخر پيار ئي انسان جي اهم وٿ آهي. اهو پيار ئي وري اعتبار يا ايمان کي وڌائي ويجهائي ٿو. سنڌي نوجوانن جو اهو پيار ۽ ايمان ئي سنڌ جي روشن مستقبل جي ضمانت بنبو. مڙني کي شايد اهو معلوم هوندو ته جرمني جي سول سروس (سرڪاري نوڪري) وارو شعبو پنهنجي بهترين ڪارڪردگيءَ جي ڪري دنيا ۾ نامور آهي. جرمن گهرائي يا پورنتا (German Thoroughness) اڄ اصطلاح جي صورت اختيار ڪئي آهي. اتان جي سول سروس بيحد ذهين جرمن نوجوانن لاءِ ڇڪ جو باعث رهي آهي، باوجود انهيءَ حقيقت جي ته ان ۾ ڪو وڏو پگهار نٿو ملي. پاڻ صنعتي ۽ واپاري شعبن ۾ وڏيڪ ڪمائي هوندي آهي، پر پوءِ به جرمنيءَ جي حب انهن نوجوانن کي ان شعبي ڏي مائل ڪري ڇڏي ٿي. نتيجو اوهان جي آڏو آهي.

ٿلهو ڪي صوفياڻا ڳيچ ڳائڻ سان يا ڪن گهيرٽ ڏيارينڊڙ گڏجاڻين ۾ شامل ٿيڻ سان ڪا سنڌ جي خدمت ۽ ياوري ٿوري ٿيندي. پنهنجي ذات کان وڌيڪ سنڌ کي اهم سمجهڻ واري آدرش تي عمل پيرا ٿي، سنجيدگيءَ سان اقتصادي، سياسي ۽ تهذيبي ڏولاون، جي سنڌي سماج جي ترقي ۽ واڌ جي راهه ۾ رڪاوٽ آهن، جو پرپور اپياس ڪري، نئين سنڌ جي اڏاوت ۾ حصيدار ٿي، سنڌ جي خدمت ڪري ٿي سگهجي. قديم يونانين جو چوڻ هو ته ”جتي حالتن جو پورو ادراڪ ۽ ڏورنگاه (Vision) ڪونهي، اتي عوام ڏچي ۾ آهي.“ نيپولن جي چوڻ موجب، ”تصور (Imagination) ئي دنيا تي حاڪميت ڪري ٿو.“ ۽ تصور جيڪر پنگ جي ڇڪي جو ڪونهي ته ان کي تز حقيقتن سان سلهاڙيو وڃي. چو ته چوڻي آهي ”توهانجي گاڏيءَ جو رخ ڪٽي ستارن طرف هجي، پر انجا ڦيٿا وري به پٽ تي هئڻ گهرجن.“

سنڌ پرستن ۽ سنڌ جي سونهن جي گهرجائو نوجوانن کي انهن ڪڙين حقيقتن جي آگاهي ماڻڻي پوندي، جن اسانجي سنڌ کي مرضي وڌو آهي. گوکلي ته ائين ڪيو هو. ”هي انگريز هزارين ميل پري جا ماڻهو ڪاٺ ٻيڙين ۾ چڙهي هت وارد ٿيا ۽ ڏسندي ڏسندي حاڪم بنجي ويا؟ آخر چو؟ ڪيئن؟ ضرور ان جا ڪي ڪارڻ هوندا. سوداوائري اتساهيت بجاءِ اسان کي

اهي سبب سمجھڻ گھرجن ته جيئن آزاديءَ جي راهه ۾ اڳتي وڌي سگھون.“
هن ويچاريو ۽ خادمين سيا جو بنياد وڌائين.

بلڪل انهيءَ نموني سنڌي نوجوان، ننديا ننديا اييآسي گروهه جوڙي سنڌ جي تاريخ، اقتصاديات ۽ سماجيات جو ڀرپور جائزو وٺي پاڻ کي پنهنجي محبوب وطن جي خدمت لاءِ تيار ڪري سگھن ٿا. پيار جو عيوضو قرباني به ٿيندو آهي، وقت جي قرباني ڏيئي ڪري سنڌي نوجوان سنڌ کي نهوڙيندڙ مرضن جي سببن ۽ اوسر جو مڪمل اييآس ڪري، بچاءَ جو ڪوششون وٺي سنڌ جي خدمت ڪري سگھن ٿا. اهائي راهه صحيح، سنجيده ۽ سائنسي آهي جا کين دڳ لائيندي ۽ سنڌ ۾ سندن ايمان جي ساک ٿيندي.

مرض جو سبب ڄاڻڻ بنا علاج ڪرڻ ائين آهي، جيئن ڪو انڌو انتهائي اونداهي ڪمري ۾ ڪاري ٻلي ڳولهي، جا ان وقت ڪمري کان ٻاهر هجي.

ڊاڪٽر، جيڪي ماڻهن جي مرضن جو علاج ڪندا آهن، سي بي سبب پئٿالوجي (Pathology) (مرضن جو علم) ۽ ائٽيالوجي (Etiology) (مرض جي سببن جي علم) جو گھرائيءَ سان مطالعو نه آهن ڪندا. سنڌ جا نوجوان سنڌ جي خدمت تڏهن ئي ڪري سگھندا، جڏهن اهي سنڌ جي مسئلن جو اييآس ڊاڪٽري ۽ انجنيئري علم وانگيان ڏيان ۽ معروضيت سان ڪندا. اهائي ڳالهه سندن سنڌ ۾ ايمان جي صداقت کي ثابت ڪندي.

اهڙي مشن جي پورائي لاءِ کين پنهنجن ئي دانشورانه وسيلن تي ڀاڙڻو پوندو. تمام گھڻو وقت هو وڏڙن تي ڀاڙيندا آيا آهن ۽ ٺڳبا آيا آهن. پوڙها ڪڳيون هٽي، سندن سرواٽي سنيالين ٿا ۽ پوءِ سندن متيون منجهائي کين راهه ۾ رلائين ٿا.

يقينن، ڪيترائي وڏڙن جا گروهه هوندا، جي سنڌي نوجوانن جي ايرندڙ سگھه جي خاتمي تي سرها ٿين. ان واسطي هي مردود نه رڳو تباهه ڪن طاقتن کي ڀليڪار ڪندا، بلڪ پاڻ به نوجوانن کي تباهيءَ جي آڙاهه ۾ اڇلائيندا. يورپ وارين صليبي جنگين ۾ ائين ٿيو هو. خودغرض مستقل مفادي نوجوانن جي وڌندڙ سگھه کان ڊڄي ويا هئا.

هنن مذهبي جولان جو فائدو وٺي يوروپي نوجوانن کي وچ اوير جي رڻ ۾ رلايو. سچ پچ تاريخ پاڻ کي دهرائي ٿي.

سنڌي نوجوان خدمت سنڌ جو مشن تڏهن ئي پوري ڪري سگهندا، جڏهن هو پنهنجي جذبن کي دانش ۾ منتقل ڪندا. بلڪل ائين، جيئن ڪار جي ٽينڪ (حوض) ۾ پيل پيٽرول، قطرو قطرو ٿي سئلينڊر پهچي ٿو، اتان وري موٽر جي توانائيءَ جي صورت اختيار ڪري ٿو. اهڙي راهه ۾ ڪنهن خودغرض ۽ بي حس فرد جي سرواٽي قبولڻ معنيٰ پنهنجي خون تي ان مردود کي جيئرو رکڻ.

(سنڌ ڪوارٽرلي Volume-XIII, 1985-2)

پورو ٿيو.